

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАДАНИЯТ ВА СПОРТ
ИШЛАРИ ВАЗИРЛИГИ**

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ САНЪАТ ВА МАДАНИЯТ ИНСТИТУТИ

5111000-КАСБ ТАЪЛИМИ

ДАК раиси

Кафедра мудири

_____ **З.Х.Қосимова**

«_____» _____ **2015 й.**

«_____» _____ **2015 й.**

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**МАВЗУ: Бўлажак ўқитувчиларнинг персектив қобилятини
ривожлантиришнинг педагогик шарт- шароитлари**

Бажарди: Отаниёзова З.

Илмий раҳбар: З.Қосимова

*Мазкур битирув малакавий иши кафедранинг 2015 йил _____ даги
_____—сонли йиғилишида муҳокама қилинган ва ҳимояга тавсия этилган.*

Тошкент - 2015

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I-БОБ. Бўлажак ўқитувчиларнинг перцептив қобилиятини ривожлантиришнинг тарихий-методологик асослари.....	11
1.1. Ўқитувчилик касби ҳақида шарқ мутафаккирлари қарашларининг педагогик талқини.....	11
1.2. Бўлажак ўқитувчининг перцептив қобилиятини ривожлантиришда коммуникатив мулоқотни шакллантириш жараёнлари тавсифи.....	39
II-БОБ. Бўлажак ўқитувчиларнинг перцептив қобилиятини ривожлантирувчи технологиялар.....	59
2.1. Перцептив қобилиятни ривожлантиришнинг педагогик таъсир кўрсатиш механизмлари.....	59
2.2. Ўқитувчининг перцептив қобилиятини ривожлантиришда педагогик технология принципларидан фойдаланиш йўллари.....	76
Хулоса.....	85
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	88
Иловалар.....	

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Бизга маълумки, инсоният цивилизациясининг куйи босқичларида шахсни тарбиялаш, унга таълим беришга йўналтирилган фаолият содда, жуда оддий талаблар асосида ташкил этилган бўлса, бугунги кунга келиб таълим жараёнини ташкил этишга нисбатан ўта қатъий ҳамда мураккаб талаблар қўйилмоқда. Чунончи мураккаб техника билан ишлай оладиган, ишлаб чиқариш жараёнини моҳиятини тўлақонли англаш имкониятига эга, фавқулотда рўй берувчи вазиятларда ҳам юзага келган муаммоларни ижобий ҳал эта оловчи малакали мутахассисни тайёрлашга бўлган ижтимоий эҳтиёж таълим жараёнини технологик ёндашув асосида ташкил этишни мутлақо тақозо этмоқда.

Республикамиз Президенти И.А.Каримов мамлакат мустақилликка эришгандан сўнг барча соҳада ўзгартиришлар қилдилар. Жумладан таълим соҳасидаги “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ни исбот сифатида кўришимиз мумкин. Чунки Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон майдонида кўзга кўриниши учун уни қўллаб-қувватловчи баркамол авлодни тарбиялаш учун аввало таълим тизимига эътибор бериш керак эди. Президентимиз бу борадаги куйидаги фикрларини айтганлари ҳам фикримизни далилидир. “Энг янги замонавий ўқув воситалари билан таъминланган таълим муассасаларида эскидан қолган ўқитиш усулларининг давом этишига мутлақо йўл қўйиб бўлмайди”.¹

Ўзбекистонда дунёнинг бошқа мамлакатларида бўлгани каби, кейинги пайтларда таълим сифати масалаларига катта эътибор берилмоқда. Жамиятнинг олий таълим томонидан тўғридан-тўғри белгиланадиган ақлий потенциали, салоҳияти нафақат иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши, балки республиканинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигининг асосий омилли бўлиб ҳисобланади.

¹ Зиёмуҳаммадов Б., Тожиев М, Миллий педагогик технологияни таълим – тарбия жараёнига татбиқи ва уни ёшлар интеллектуал салоҳиятини юксалтиришдаги ўрни. Т.: “Мумтоз сўз”, 2010. 263 Б.3-бет.

Қобилият – бу кишининг бирор фаолиятга яроқлилиги ва шу фаолиятни муваффақиятли амалга ошириш шарти ҳисобланган ва бунинг учун зарур билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш динамикасида юзага чиқадиган фарқларда намоён бўладиган индивидуал-психологик хусусиятдир.

Педагогик қобилият – бу қобилият турларидан бири бўлиб, кишининг педагогик фаолиятга яроқлилигини ва шу фаолият билан муваффақиятли шуғуллана олишини аниқлаб беради.

Перцептив қобилият - қисқа дақиқаларда ўқувчилар ҳолатини идрок қила олиш фазилати, бу ўқувчининг, тарбияланувчининг ички дунёсига кира олиш қобилияти, ўқувчи шахсини ва унинг вақтинчалик руҳий ҳолатларини жуда яхши тушуна олиш билан боғлиқ бўлган психологик кузатувчанликдир. Бундай ўқитувчи кичкинагина аломатлар, унча катта бўлмаган ташқи белгилар асосида ўқувчи руҳиятидаги кўз илғамас ўзгаришларни ҳам фаҳмлаб олади.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Педагогик психологияда ўқитувчилик фаолиятида педагогик қобилиятларнинг тутган ўрнини илмий изоҳлаб беришга оид самарали тадқиқотлар олиб борилган.

Йирик психолог С.Л.Рубинштейн таъкидлаб ўтганидек, педагогик жараён ўқитувчи-тарбиячининг фаолияти тариқасида ривожланувчи бола шахсини шакллантиради, бу эса педагогнинг ўқувчи фаолиятига нақадар раҳбарлик қилишига ёки аксинча, унга эҳтиёж сезмаслигига боғлиқ. Бола шахсининг ривожланишида ўқитувчининг роли бениҳоя муҳимдир, чунки у таълим ва тарбия жараёнининг ташкилотчиси вазифасини бажаради. Шу боис, ҳозирги шароитда ўқитувчининг ташкилотчилик қобилиятига нисбатан юксак талаб қўйилади, шунинг учун ижтимоий-тарихий тажрибаларнинг бойлиги эҳтиёжлар кўламининг ортишига бевосита боғлиқ.

70-80-йилларда ўқитувчининг характер-хислатлари, педагогик қобилиятлари, унда тарбиячилик маҳоратини таркиб топтириш шартлари чуқур ўрганилди.

Жумладан, рус олимаси Н.В.Кузмина ўқитувчилик фаолиятида педагогик қобилиятларнинг ўрни ва уларни таркиб топтиришга оид қатор илмий-тадқиқот ишларини олиб борган. У ўз тадқиқотларида педагогик қобилиятларни

1. Гностик (билишга оид)
2. Проектив (олдиндан режалаштиришга қаратилган)
3. Конструктив, ташкилий ва коммуникатив турларга ажратиб, уларнинг ҳар бирига чуқур психологик таъриф беради. Н.В.Кузмина педагогик қобилиятнинг муҳим аломатлари қаторига кузатувчанликни ҳам киритади, ўқитувчининг бу хислати ўқувчининг ички кечинмалари, хис-туйғулари каби омилларни аниқлашга хизмат қилади.

Тадқиқотчи А.И.Шчербаков фикрига кўра, педагогик фаолият - бу ўқитувчи олдида жиддий талаблар қўядиган мураккаб психологик актдир. Педагогик фаолият ўқитувчини чуқур ва пухта билимга, педагогик қобилиятга, мустаҳкам характерга, юксак маънавиятга эга бўлишини тақозо қилади. А.И.Шчербаков ўқитувчи шахси 6 та касбий-таркибий қисмдан иборат эканлигини таъкидлайди:

1. Юксак савиядаги билим ва маданият.
2. Йўналишнинг аниқ ифодаланганлиги.
3. Юксак ахлоқий ҳисларнинг мавжудлиги.
4. Юқори даражада юзага келувчи фаоллик ва барқарор мустақиллик.
5. Қатъий ва силлиқ характер.
6. Педагогик қобилиятлар.

Йирик олим Ф.Н.Гоноболин педагогик қобилиятларни қуйидаги турларга ажратишни таклиф этади:

1. Дидактик қобилиятлар.
2. Академик қобилиятлар.
3. Перцептив қобилиятлар.
4. Нутқ қобилиятлари.
5. Ташкилотчилик қобилияти.

6. Авторитар қобилиятлар.
7. Коммуникатив қобилиятлар.
8. Педагогик ҳаёлот.
9. Дикқатни тақсимлаш қобилияти.

Ф.Н.Гоноболин педагогик қобилиятларни таркиб топтириш босқичлари, хусусиятлари ва хоссалари тўғрисида мукаммал маълумотлар беради. Таълим ва тарбия жараёнини такомиллаштиришда педагогик қобилиятларнинг роли тажриба материалларига асосланиб шарҳлаб берилади.

«Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» таълим соҳасида амалга ошириладиган ишларнинг мақсади, вазифалари ва йўналишларини белгилаб берди. Бу вазифаларни амалга ошириш, аввало ўқитувчига, унинг билими ва касб маҳоратининг шаклланганлик даражасига боғлиқ. Зеро, ўқитувчи зиммасига юклатилган вазифаларни нечоғлик виждон, ақл ва педагогик маҳорат билан бажарилиши жамият келажагини таъминловчи муҳим омилдир.

Педагогик маҳорат асослари фанининг пайдо бўлиши буюк педагог А.С.Макаренко (1889-1939) номи билан бевосита боғлиқ. У болалар калоннасидаги фаолиятида, яъни фақат тарбиясини эмас, маънавий қиёфасини ҳам йўқотган болалар билан ишлаб, уларнинг бениҳоя ҳурмати ва ишончига сазовор бўлди. Шахсий тарбиявий усули билан бутун оламга машҳур бўлганлигининг ўзи ҳам А.С.Макаренконинг юксак педагогик маҳорат чўққисига эришганлигининг яққол далилидир. ЮНЕСКО қарори билан унинг 100 йиллигига 1988 йил - «Макаренко йили» деб эълон қилинди.

А.С.Макаренко бўлажак педагог талабалик давридаёқ педагогик маҳорат сирларини ўрганиши зарурлигини таъкидлаб, шундай дейди: ***«Тарбиячи ташкил этишни, юришни, ҳазиллашишни, қувноқ, жаҳлдор бўлишни билиши лозим, у ўзини шундай тутиши лозимки, унинг ҳар бир ҳаракати тарбияласин.»***²

² Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. Тошкент, 2008. -181 б. 146-бет.

Буюк педагогнинг бу фикрига Украина педагогика институти олимлари катта масъулият билан қарашди. Улар бир неча йиллар давомида Макаренко педагогик маҳорати мактабини, мавжуд бўлган илғор назария ва амалиётни атрофлича таҳлил қилишди. Натижада 1979 йили «Педагогик маҳорат асослари» фани яратилди ва у барча педагогика олий ўқув юртларида ўқитила бошланди. Бу фаннинг тузилиш принципининг ўзига хослиги шундаки, у педагогда шахс ва жамоага таъсир эта олишни таъминлайдиган ва турли фанларга боғлиқ бўлган билимларни танлаб, уларни ўзида мужассамлаштиради. Шунинг учун ҳам фан дастурига педагогик маҳорат моҳияти, ўқувчига таъсир этиш воситалари ва усуллари каби педагогик маҳоратнинг одатдаги масалаларидан ташқари, театр педагогикаси ва нотиклик санъати ҳақидаги маълумотлар ҳам киритилган. Бу фанни ўрганиш педагогика, психология, методика ва бошқа педагогик фанлардан эгалланган билимларга асосланади.

Перцептив қобилият - бу ўқув жараёнида тарбияни шахс камолоти мақсадлари томон йўналтириш, талабаларда (ўқувчиларда) дунёқараш, қобилиятни шакллантириш, уларда жамият учун зарур бўлган фаолиятга мойиллик уйғотишдир.

Шунингдек, перцептив қобилият – жамоа аъзолари, педагогик ходимлар, шунингдек ўқувчиларнинг ички дунёсига кира билиш, психологик кузатувчанлик, бўйсунувчиларнинг вақтинчалик психик ҳолатлари билан боғлиқ нозик томонларини идрок этишдан иборат қобилият.

Перцептив қобилият яхлит тизим сифатида қуйидаги таркибий қисмлардан иборат бўлади:

- педагог шахсини инсонпарварлик йўналишига эга бўлиши, унинг қизиқишлари, қадрият йўналишлари ва идеалларининг олий мақсад-баркамол авлод тарбиялашга йўналтирилганлиги;
- мутахассислик фанлари, ўқитиш методикаси, педагогика-психологиядан мукамал билимга эга бўлиш;

- педагогик қобилиятга эга бўлиш (мулоқотга мойиллик, ишчанлик, келажакни тасаввур қила олиш, касбий мустақиллик, сенсор ахборотларни тезлик билан англаш (юзидан уқиб олиш);

- педагогик техникани эгаллаш, яъни ўз-ўзини бошқара олиш, ўзаро таъсир этиш ва ҳамкорликда ишлашни уддалаш.

Перцептив қобилият ўз ичига болалар ҳақидаги, уларнинг психологияси тўғрисидаги, мактаб ҳақидаги, таълим-тарбия жараёнларини ташкил этиш ва унинг мазмуни, методлари ҳақидаги кенг билимларни камраб олади. Бу билимлар умумий педагогик маданиятни ташкил этади, ўқитувчи, тарбиячи бу маданиятни эгалламаса, ҳеч вақт ўз ишининг чинакам устаси бўла олмайди, ёмон, эски усулдан, бир қолипдаги тайёр андозаларни ишлатишдан нарига ўтмайди.

Бироқ, замонавий ўқитувчига биргина умумий маданиятнинг ўзи кифоя қилмайди, махсус билимлар ва малакалар - болаларни кузатиш, уларнинг ўсишидаги муҳим нарсаларни аниқлай олиш, уларни ривожлантириш йўллари ва усуллари аниқлаш, турли ўзаро таъсирини чуқур таҳлил қилиш, педагогик изланишлар ва ютуқларни илмий жиҳатдан бир тизимга солиш малакалари зарур бўлади.

Шунинг учун биз битирув малакавий ишимизнинг мавзусини “Бўлажак ўқитувчиларнинг перцептив қобилиятини ривожлантиришнинг педагогик шарт-шароитлари” деб номладик.

Тадқиқотнинг мақсади: бўлажак ўқитувчиларнинг перцептив қобилиятини ривожлантиришнинг педагогик шарт-шароитларини тадқиқ қилиш ва ушбу жараёнга йўналтирилган илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқот вазифалари:

1. Педагогика коллежларида бўлажак ўқитувчиларни тайёрлаш жараёнини ўрганиш ва таълим муассасаси ҳужжатлари билан танишиш асосида ўқувчиларининг касбий тайёргарлигини такомиллаштиришда педагогик қобилиятлар мавжуд ҳолатини баҳолаш.

2. Дидактик ҳамда методик имкониятларини ўрганиш орқали бўлажак ўқитувчиларнинг перцептив қобилиятини такомиллаштиришнинг ташкилий-технологик асосларини ишлаб чиқиш.

3. Технологик ёндашув асосида кичик мутахассисларнинг касбий тайёргарлигини ҳамда перцептив қобилиятини такомиллаштиришга оид мавжуд тажрибаларни ўрганиш.

4. Таълим жараёнида машқлар ва амалий-педагогик тренинглардан бўлажак ўқитувчиларнинг перцептив қобилиятини такомиллаштириш мақсадида самарали фойдаланиш йўллари таҳлил этиш.

Тадқиқот объекти: бўлажак ўқитувчиларнинг перцептив қобилиятини ривожлантириш ва такомиллаштириш жараёни.

Тадқиқот предмети: педагогика коллежлари ўқувчиларининг бўлажак ўқитувчи сифатидаги перцептив қобилиятини такомиллаштириш технологиясининг моҳияти, тамойиллари, уни амалиётда қўллаш шакл, метод ва воситалари.

Тадқиқотнинг методологик асоси: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, малакали кадрларни тайёрлаш, уларга таълим бериш, касбий жихатдан камолотга эришишлари учун имконият яратиш борасидаги Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ҳамда Республика Президенти И.А.Каримов асарларида илгари сурилган ғоялар, Шарқ мутафаккирларининг касб-ҳунар ўрганишнинг ижтимоий-шахсий аҳамиятини ёритувчи қарашлари, “Ўрта махсус, касб-ҳунар таълимидаги тайёрлов йўналишлари, касблар ва ихтисосликлар Таснифлагичи”да ифода этилган ўқувчиларнинг касбий тайёргарликларига қўйилувчи талаблар, билиш назарияси, касб таълимининг педагогик-психологик асослари, шунингдек, соҳадаги амалга оширилган илмий-тадқиқотлар мазмуни.

Тадқиқот методлари:

- муаммога оид педагогик, психологик, методик адабиётлар ҳамда касб-ҳунар коллежлари фаолиятини ёритувчи ҳужжатларни ўрганиш;

- назарий ва қиёсий таҳлил;
- педагогик кузатиш;
- анкета сўрови;
- суҳбат;
- интервью.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги:

1. Педагогика соҳасида биринчи марта ўқитувчининг перцептив қобилиятини ривожлантириш муаммоси тадқиқот сифатида ўрганилди.
2. Бўлажак ўқитувчиларнинг перцептив қобилиятини такомиллаштиришнинг ташкилий-технологик асослари ишлаб чиқилди.
3. Педагогика коллежлари ўқувчиларининг амалий-касбий тайёргарликларини такомиллаштиришга хизмат қилувчи машқлар ва амалий-педагогик тренинглар мажмуи яратилди.
4. Бўлажак ўқитувчиларнинг перцептив қобилиятини такомиллаштириш жараёнининг моҳиятини ақс эттирувчи андоза ҳамда ўқувчиларнинг касбий тайёргарликлари даражасини аниқлашга имкон берувчи мезонлар ишлаб чиқилиб, мавжуд ёндашувлар ҳамда амалий тажриба ёрдамида назарий жиҳатдан асосланди.
5. Бўлажак ўқитувчиларнинг перцептив қобилиятини такомиллаштиришда истиқболли натижаларни кафолатловчи илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқилди.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти: педагогика коллежлари ўқувчиларининг бўлажак ўқитувчи сифатидаги перцептив қобилиятини такомиллаштиришнинг мавжуд ҳолатини баҳолаш орқали таълим-тарбия жараёнининг дидактик ва методик имкониятлари тавсифланди; шунингдек, амалий-педагогик тренинглардан кичик мутахассислар касбий тайёргарлигини такомиллаштириш жараёнида фойдаланиш омиллари белгиланди.

Битирув малакавий ишининг тузилиши: кириш, икки боб, умумий хулоса ва тавсиялар, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан таркиб топган.

I-БОБ. Бўлажак ўқитувчиларнинг перцептив қобилиятини ривожлантиришнинг тарихий-методологик асослари.

1.1. Ўқитувчилик касби ҳақида шарқ мутафаккирлари қарашларининг педагогик талқини.

Педагогик фаолиятнинг мақсади жамият томонидан белгиланади, яъни педагог фаолиятининг натижаси жамият манфаатлари билан боғлиқдир. Унинг меҳнати ёшлар шахсини ҳар томонлама камол топтиришга йўналтирилган. Педагогик фаолият авлоднинг ижтимоий узвийлиги (кетма-кетлиги)ни таъминлайди. Бир авлод тажрибасини, иккинчи авлодга ўтказди, ижтимоий тажриба орттириш учун инсондаги табиий имкониятларни рўёбга чиқаради.

Педагог фаолияти доимо шахс фаолиятини бошқариш билан боғлиқ. Бунда педагогик мақсад ўқувчи мақсадига айланиши муҳимдир. Педагог ўз фаолияти мақсадини ва унга эришиш йўллари аниқ тасаввур қилиши ва бу мақсадга эришиш ўқувчилар учун ҳам аҳамиятли эканлигини уларга англата олиши зарур. Гёте таъкидлаганидек: «Ишонч билан гапир, ана шунда сўз ҳам, тингловчиларни маҳлиё қилиш ҳам ўз-ўзидан келаверади»³.

Педагогик (таълим-тарбия) жараёнда ўқувчи фаолиятини бошқариш шунинг учун ҳам мураккабки, педагог мақсади доимо ўқувчи келажаги томон йўналтирилган бўлади. Буни англаган ҳолда, моҳир педагоглар ўз фаолиятини мантиқан ўқувчилар эҳтиёжларига мувофиқ ҳолда лойиҳалайдилар. Ҳамкорлик педагогикасининг туб моҳияти ҳам ана шундан иборат.

Шундай қилиб, педагогик фаолият мақсадининг ўзига хослиги ўқитувчидан қуйидагиларни талаб қилади:

³ Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. Тошкент, 2008. -181 б.

- жамиятнинг ижтимоий вазифаларини тўла англаб, ўз шахсига қабул қилиши. Жамият мақсадларини «ўсиб» унинг педагогик нуқтаи назарига айланиши;

- муайян ҳаракат ва вазифаларга ижодий ёндошиши;

- ўқувчилар қизиқишларини эътиборга олиш, уларни педагогик фаолиятнинг белгиланган мақсадларига айлантириш;

Ўқувчи шахсига доимо ижобий-ахлоқий таъсир кўрсата оладиган кишигина ҳақиқий тарбиячидир. Бунга эришиш учун педагог ўзининг ахлоқий сифатларини доимо такомиллаштириб бориши зарур.

Ўқувчиларни меҳнат, мулоқот, ўйин, ўқиш каби фаолият турларида иштирок этишлари тарбиянинг асосий воситаси ҳисобланади. Ҳар бир моҳир педагог ўзининг индивидуал педагогик тизимига эга бўлиши керак.

Айрим педагоглар касбий маҳорат сирларини эгаллаш учун, аввало таълим-тарбия методларини такомиллаштиришга интиладилар. Бу табиий ҳол, чунки айнан методлар ёрдамида педагог ўз ўқувчиларини турли ўқув фаолиятига жалб қилади. Шу билан бирга ўқувчиларни билим олишга қизиқтиришда ўқитувчи томонидан танланган методлар, усуллар ва топшириқлардан бошқа сабаблар ҳам таъсир этади. Педагог фаолиятининг муваффақиятли кечиши унинг шахси, характери, ўқувчилар билан муомаласига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Одатда буларнинг таълим-тарбия жараёнига таъсири аҳамиятсиздек туюлади. Аммо тажрибали педагог, унинг хатти-ҳаракати ўқувчиларга қандай таъсир кўрсатаётганлигига аҳамият бериб, унга керакли тузатишлар киритиб, такомиллаштириб боради. Шунинг учун ҳам педагогик маҳоратни ўқитувчи шахси сифатларини мажмуи сифатида қаралиб, уни ўқитувчи юқори даражада психологик-педагогик тайёргарликка эга бўлиши билан боғлиқ бўлишини унутмаслик лозим.

Шундай қилиб, педагог-муаллим ўз маҳоратига қуйидаги босқичларда эришиши мумкин:

1. Педагогика-психология фанларини чуқур ўрганиш.

2. Махсус фанлар, уларни ўқитиш методикасини чуқур билиш.
3. Педагогик амалиётда фаол иштирок этиш ва уни самарали ўтказиш.
4. Ўз фаолиятини доимо таҳлил қилиб, унга нисбатан танқидий муносабатда бўлиш.
5. Ўз устида мустақил ишлаш, малака ошириш курсларида ўқиб бориш.

Педагогик фаолиятнинг ўзига хослиги қуйидагиларда намоён бўлади.

1. Инсон табиатнинг жонсиз моддаси эмас, балки ўзининг алоҳида хусусиятлари, рўй бераётган воқеаларни идрок қилиши ва уларга ўзича баҳо берадиган, такрорланмайдиган фаол мавжудотдир. Психологияда таъкидланганидек, ҳар бир шахс такрорланмасдир. У педагогик жараённинг ўз мақсади, иштиёқи ва шахсий хулққа эга бўлган иштирокчиси ҳамдир.
2. Педагог доимо ўсиб-ўзгариб борадиган инсон билан ишлайди. Уларга ёндашишда бир хил қолип, шаклланиб қолган хатти-ҳаракатлардан фойдаланиш мумкин эмас. Бу эса педагогдан доимо ижодий изланиб туришни талаб қилади.
3. Ўқувчиларга педагогдан ташқари, атроф-муҳит, ота-она, бошқа фан ўқитувчилари, оммавий ахборот воситалари, ижтимоий ҳаёт ҳам таъсир этади. Шунинг учун ҳам педагог меҳнати бир вақтнинг ўзида жамики таъсирларга ва ўқувчиларнинг ўзида пайдо бўлган фикрларга тузатишлар киритиб боришни назарда тутди.

Ўқитувчилик – инсон жамияти тарихи бошлангандан эътиборан давом этиб, шу билан бирга ҳамма вақт жамият ва жамоатчилик томонидан эътиборга лойиқ эъзозлаб келинган касбдир.

“...Ўқитувчи, – дейди Ал Форобий, - ақл-фаросатга, чиройлик нутққа эга бўлиши ва ўқувчиларга айтмоқчи бўлган фикрларини тўла ва аниқ ифодалай олишни билмоғи зарур.” У ўз фикрини давом эттириб: “Ўқитувчи ва раҳбарнинг вазифаси доно давлат раҳбари вазифасига ўхшайди, шу сабабли ўқитувчи эшитган ва кўрганларининг барчасини эслаб қолиши, ақл-

фаросатга, чиройли нутққа эга бўлиши, ўқувчиларга айтмоқчи бўлган фикрларини тўла ва аниқ ифодалаб беришни билмоғи лозим. Шу билан бирга ўз ор-номусини кадрлаши, адолатли бўлмоғи лозим. Ана шундагина у инсонийликнинг юксак даражасига эга бўлади ва бахт чўққисига эришади”⁴,- деб таъкидлайди.

Абу Али ибн Синонинг фикрича “...Ўқитувчи матонатли, соф виждонли, ростгўй ва болани тарбиялаш методларини, ахлоқ қоидаларини яхши биладиган одам бўлмоғи лозим. Ўқитувчи ўқувчининг бутун ички ва ташқи дунёсини ўрганиб, унинг ақл қатламларига кира олмоғи лозим”⁵.

Носириддин Тусий ўзининг “Ўқитувчиларни тарбиялаш тўғрисида” деган асарида шундай дейди: “...Ўқитувчи мунозараларни олиб боришни, рад этиб бўлмайдиган даражадаги исбот қилишни билиши, ўз фикрларининг тўғрилигига ишониши, нутқи эса мутлақо тоза, жумлалари мантикий ифодаланадиган бўлиши лозим... Ўқитувчи нутқи ҳеч қачон ва ҳеч қаерда захархандали, кўпол ёки қаттиқ бўлиши мумкин эмас. Дарс пайтида ўқитувчининг ўзини тута олмаслиги ишни бузиши мумкин...”⁶

Қошғарий: “...Мен аъзолар касаллигини даволашдан олдин одамларнинг руҳиятини даволашни зарур деб топдим. Бунга мен ўқитувчилик йўли билан эришаман, бунга менинг ишончим комил. Чунки аъзолар касаллиги билан юзларча, мингларча одамлар халок бўлсалар, нодонлик, билимсизлик туфайли ўн минг ва юз мингларча одамлар халок бўладилар...”⁷.

Улуғ шоиримиз Алишер Навоий ҳам ўқитувчи меҳнатини холисона баҳолаб: “Агар шогирд подшоликка эришса ҳам, унга (муаллимга) қуллук

⁴ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Тошкент: Халқ мероси, 1999. – 224 б.

⁵ Абу Али ибн Сино. Зийнат. Тошкент: Шарқ, 1992.

⁶ Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. (Тузувчи-муаллифлар: А.Зуннунов (рахбар), М.Ҳайруллаев, Н.Хотамов, Д.Шодиев). Тошкент: Фан, 1997. – 352 б.

⁷ Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. (Тузувчи-муаллифлар: А.Зуннунов (рахбар), М.Ҳайруллаев, Н.Хотамов, Д.Шодиев). Тошкент: Фан, 1997. – 352 б.

қилса арзийди”, “Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўргатмиш ранж ила”⁸ каби сатрлар битган.

Ҳозирги замон илм-фан тараққиётини буюк алломаларимиз яратган бир неча қимматли асарларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу нодир асарлар бир неча асрлар илгари яратилган бўлсада, ўз қимматини йўқотмаган.

Ўқитувчининг ўрни ва унинг вазифалари ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш ишига жамият ва жамоатчилик томонидан эътибор қаратилишининг нақадар муҳим аҳамиятга эгаллиги билан аниқланади.

Мамлакатимизда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни ҳаётга татбиқ этиш жараёнида ўқитувчининг ёш авлодга таълим ва тарбия беришда жамият олдидаги жавобгарлиги янада ортиб бораверади.

Замонавий мактаб ўқитувчиси қатор вазифаларни бажаради. Ўқитувчи – синфдаги ўқув жараёни ташкилотчисидир. Ўқитувчи ўқувчилар учун дарс пайти, қўшимча дарсларда ва шу билан бирга дарсдан ташқари пайтларда ҳам керакли маслаҳатлар беришда билимлар манбаидан биридир. Кўпчилик ўқитувчилар синф раҳбари вазифасини бажариб, тарбия жараёни ташкилотчилари бўлиб ҳисобланадилар.

Замонавий ўқитувчи ижтимоий психолог бўлмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам у ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни йўлга сола олиши, болалар жамоасида ижтимоий-психологик механизмлардан фойдаланишни билиши зарур.

Маълумки, педагогик фаолият – киши меҳнатининг энг мураккаб соҳаларидан биридир. Жамият томонидан қўйиладиган талабларидан энг муҳими ўқитувчининг шахси ва унинг касби билан боғлиқ хислатларга қаратилган.

Ўқитувчининг энг муҳим шахсий хислатлари қуйидагилар:

-ўқитувчининг ўз Ватанига содиқлиги, болаларни севиши, уларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш истаги, ўз юрти, она тили, ўз халқининг

⁸ Нишоновна С. Шарқ Уйғониш даври педагогик фикр тарихида баркамол инсон тарбияси: Пед.фан.докт. ... дисс. Тошкент, 1998. – 288 б.

тарихи ва унинг маданиятини севиши, давлатнинг мустақиллиги ғоясида яшашидан иборатдир;

- ижтимоий жавобгарликни юксак даражада ҳис этиши;

- олийжаноблиги, ақл-фаросатли, маънавий пок – маънавият ва маърифат бўйича юксак мақсадларга мос келиши, бундай хислатларни жамият хоҳиши бўйича болаларга сингдириб бориши;

- ўзини қўлга ола билиши, сабр-тоқатли, бардам, матонатлилигидир.

Жамиятнинг ўқитувчилик касбига қўядиган асосий талаблари куйидагичадир:

- шахсни маънавий ва маърифий томондан тарбиялашнинг, миллий уйғониш мафкурасининг ҳамда умуминсоний бойликларнинг моҳиятини билиши, болаларни мустақиллик ғояларига содиқлик руҳида тарбиялашни билиши, ўз Ватани, табиатга ва оиласига бўлган муҳаббати;

- кенг билим савиясига эга бўлиши, турли билимлардан хабардор бўлиши;

- ёш педагогик психология, ижтимоий психология ва педагогика, ёш физиологияси ҳамда мактаб гигиенасидан чуқур билимларга эга бўлиши;

- ўзи дарс берадиган фан бўйича мустаҳкам билимга эга бўлиб, ўз касби, соҳасида жаҳон фанида эришилган янги ютуқ ва камчиликлардан хабардор бўлиши;

- таълим ва тарбия методикасини эгаллаши;

- ўз ишига ижодий ёндашиши;

- болаларни билиши, унинг ички дунёсини тушуна олиши;

- педагогик техникани (мантиқ, нутқ, таълимнинг ифодали воситалари) ва педагогик тактга эга бўлиши;

- ўқитувчининг ўз билим ва педагогик маҳоратини доимий равишда ошириб бориши.

Ҳар бир ўқитувчи ана шу талабларга энг юқори даражада мос келадиган бўлишига интилиши керак.

Инсон - табиатнинг бир бўлаги. Инсон боласи маълум лаёқат куртаклари, маълум имкониятлар билан туғилади. Аммо, булар имконият. Бу

лаёқат куртакларининг ривожланиши учун кулай ижтимоий муҳит, шароит, таълим-тарбия зарур.

Марказий Осиё мутафаккирларидан Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райхон Беруний ва бошқалар ҳам инсон тарбиясига таъсир этувчи омилар аҳамиятига катта эътибор бериб келганлар. Форобий инсон камолотида таълим-тарбиянинг муҳимлигини таъкидлаб: “Муносиб инсон бўлиш учун одамда икки имконият - таълим ва тарбия олиш имконияти бор. Таълим олиш орқали назарий камолотга эришилади, тарбия эса бу кишилар билан мулоқотда ахлоқий кадр-қимматни ва амалий фаолиятни яратишга олиб борадиган йўлдир”⁹, дейди.

Ўтмишда яшаган буюк мутафаккир ва донишмандлар, айниқса, Абу Наср Форобий, Ибн Сино ўз асарларида тарбиянинг шакллари ва усуллари ҳақида қимматли фикрларни баён қилганлар.

Абу Наср Форобий (873-950) таълим-тарбияга оид асарларида таълим-тарбиянинг муҳимлиги, унда нималарга эътибор бериш, таълим-тарбия усуллари ҳақида фикр юритади. Бу жиҳатдан унинг “Фозил одамлар шаҳри”, “Бахт-саодатга эришув тўғрисида”, “Илмларнинг келиб чиқиши”, “Ақл маънолари тўғрисида” каби асарлари муҳим аҳамиятга эга.

Форобий таълим-тарбияга биринчи марта таъриф берган олим ҳисобланади. Таълим деган сўз инсонга ўқитиш, тушунтириш асосида назарий билим бериш, тарбия - назарий фазилатларни, масъул ҳунарни эгаллаш учун зарур бўлган хулқ нормаларини ва амалий малакаларни ўргатишдир, дейди олим.

Таълим фақат сўз ва ўргатиш билангина бўлади. Тарбия эса амалий иш, тажриба орқали ўрганишдир.

Форобий ўзининг “Бахт-саодатга эришув тўғрисида” асарида билимларни ўрганиш тартиби ҳақида қуйидаги фикрни баён этган. У: “Аввал билиш зарур бўлган илм ўрганилади, бу - олам асослари ҳақидаги илмдир.

⁹ Нишонов С. Шарқ Уйғониш даври педагогик фикр тарихида баркамол инсон тарбияси: Пед.фандокт. ... дисс. Тошкент, 1998. – 288 б.

Уни ўргангач, табиий илмларни ўрганиш зарур. Ундан сўнг умуман, жонли табиат - ўсимликлар ва ҳайвонлар ҳақидаги илм ўрганилади”¹⁰,- дейди.

Форобий фанларни таснифлаш билан бирга, уларни қандай ўрганиш масаласига ҳам алоҳида тўхталган. Унинг фикрича, ҳар бир фанни ўрганувчи олдин ўзини шу илмни ўзлаштиришга тайёрлаши, сўнггра ҳақиқатни излаши, ўзининг саломатлиги, одоб-ахлоқига жиддийроқ эътибор бериши лозим. Кимки илм ҳикматини ўрганишни истаса, бу ишни ёшлигидан бошласин.

Форобий дидактик қарашларида устоз, ўқитувчининг масъулиятини алоҳида ифодалайди. “Устоз, - дейди у шогирдларига қаттиқ зулум ҳам, хаддан ташқари кўнгилчаклик ҳам қилмаслиги лозим”¹¹. Чунки ортиқча зулм шогирдда устозга нисбатан нафрат уйғотади, борди-ю устоз жуда юмшоқ бўлса, шогирд уни менсимай қуяди ва у берадиган билимдан совиб қолади. Айниқса, Форобий ўзининг “Фозил одамлар шаҳри”, “Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар”, “Ҳикмат хулосалари”, “Шарҳлар” каби асарларида инсонни тарбиялаш усуллари ҳақида ҳам фикр юритади.

Форобий тарбияланаётган кишининг шароитлари ва характериға қараб иккита педагогик усулдан фойдаланишни тавсия этади. Агар тарбияланаётган кишилар фан ва ҳунарни ўрганишға ўзлари хоҳиш билдираётган бўлсалар, уларға нисбатан юмшоқ усулни қўллаш зарур. Борди-ю тарбияланувчилар ўзбошимча ва итоатсиз бўлса, уларға нисбатан қаттиқ усул қўлланилади, дейди.

Форобий ўз асарларида шахснинг ривожланиш муаммоларини баён қилиб, инсон бошқа жонзотлардан сифат жиҳатидан тубдан фарқ қилади, деб кўрсатади.

Биринчидан, дейди у, инсон - ақлли мавжудот бўлиб, ақл ва жон инсоннинг табиий ибтидосидир. Иккинчидан, инсоннинг тили ва нутқи бор.

¹⁰ Нишонова С. Шарқ Уйғониш даври педагогик фикр тарихида баркамол инсон тарбияси: Пед.фан.докт. ... дисс. Тошкент, 1998. – 288 б.

¹¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993.

Учинчидан, инсон касб-хунарга эга. Бир-бири билан боғлиқ бўлган бу барча хусусиятлар инсоннинг ривожланиши ва такомиллашувига имкон беради.

Фаробий педагогик таълимотининг асосида комил инсонни шакллантириш, инсоннинг ўз моҳияти билан ижтимоийлиги, яъни фақат жамиятда, ўзаро муносабатлар жараёнида комилликка эришади, деган фалсафий қараш ётади.

Қомусий олим Абу Райхон Беруний ўзининг таълим-тарбияга оид қарашларида инсон камолотига жуда катта эътибор берган. Унинг ақлий таълим ҳақидаги фикрларини ўрганар эканмиз, энг аввало, унинг илм олиш, билимдаги таълим узвийликлари, ўқиш, ўқитиш ва ўқув қуроллари, ёзув белгилари ҳақида айтган фикрлари ғоят қимматлидир.

Беруний ўзининг таълим-тарбияга оид қарашларини “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Минералогия”, “Китоб ас-Сайдана” каби асарларида баён этган. У ўз асарларида дунёни илмий билиш йўллари кўрсатиб берди. Берунийнинг фикрича, кишининг ақл билан ўйлаши, ҳаёл суриши, фикрлаши – бу унинг билим жараёни манбаи ҳисобланади.

Беруний таълим-тарбияга ўқувчиларнинг диққатини жалб қилиш, машғулотлар давомида ўқувчини зериктириб қўймаслик учун таълим олишнинг турли йўллари, шакл ва методлари устида тўхталади. У: “Бизнинг мақсадимиз ўқувчини толиқтирмаслик, ҳадеб нарсга ўқиб бериш зерикарли бўлади ва тоқатни тоқ қилади. Агар ўқув бир масаладан бошқа бир масалага ўтиб турса, у худди турли-туман боғларда сайр қилгандек бўлади...”¹²- дейди.

Берунийнинг таъкидлашича, билим олишда имконият яратган билимларни эгаллаш учун ўқувчида интилиш ва қизиқиш бўлиш керак. Беруний илм олиш йўли билан дунёни билишнинг босқичларини кўрсатиб берди. Олим асосий педагогик, дидактик талаб – таққослаш, машқ,

¹² Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1968. – 486 б.

тажрибалар ўтказиш деб билади, булар билим олишдаги узвийликни яхшилайти. Беруний ўша даврда мавжуд бўлган аниқ фактлардан ҳар бирининг мақсад ва вазифаларини ўқувчи онгига тўлиқ етказилган бўлишини талаб қилади. Беруний ҳамма фанларни бири-бири билан боғлиқ ҳолда ўрганиш лозимлигини таъкидлайди. Ҳар бир ўқувчини билим олишдаги вазифаси ҳақида ҳам қимматли фикрлар баён этган.

Таълим - инсон билиш фаолиятининг энг мураккаб турларидан биридир. Таълим - ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини эгаллаш бўйича ўқув-билиш фаолиятини ташкил қилиш, уларнинг тафаккур ва қобилиятларини ўстириш, дунёқараш, маънавий сифатлари, ахлоқий, эстетик маданиятини шакллантиришга қаратилган педагогик жараёндир.

Беруний шахс ривожланиши, камолотида уч нарса муҳимлигини таъкидлайди. Яъни ҳозирги давр педагогикасида эътироф этилганидек, шахс ривожланишида ирсият, муҳит ва тарбия муҳим рол ўйнайти. Беруний инсоннинг ривожланишида илму маърифат, санъат, адабиёт, амалий фаолият, айниқса, ижтимоий турмушнинг ҳам аҳамияти катта эканлигини таъкидлайди.

Буюк мутафаккир Абу Али ибн Сино педагогик қарашларида инсоннинг ҳам ақлий, ҳам ахлоқий, эстетик ва жисмоний жиҳатдан ривожланиши унинг камолга етишининг асосий мезони сифатида талқин этилади. Шарқда «Шайх ар-Раис» номи билан машҳур бўлган аллома - Абу Али ибн Сино ўқитувчи маҳорати ҳақида фикр юритар экан, қуйидагиларни эслатиб ўтади:

- болалар билан муомалада босиқ, жиддий бўлиш;
- берилаётган билимнинг талабалар қандай ўзлаштириб олаётганига эътибор бериш;
- таълимда турли метод ва шакллардан фойдаланиш;
- талабанинг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, шахсий хусусиятларини билиш;
- ақлий даражасига мос равишда таълим бериш;

-ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғотиши даражасида бўлишига эришиш зарур.

У ўзининг бир қатор асарларида, жумладан, “Донишнома”, “Шафо китоби”, “Тиб қонунлари” ва бошқаларда таълим-тарбия масалаларига кенг тўхталади. Ибн Сино бола тарбиялашнинг қийин ва мураккаб томонларини алоҳида таъкидлайди. У ўзининг “Тиб қонунлари” асарида ушбу масалага “Тарбия тўғрисида” деган бир бобни бағишлайди. Бунда у ёш болаларда ҳаракатларни қандай тарбиялаш кераклиги тўғрисида қимматли фикрлар баён қилади. У болаларга нисбатан бўладиган жисмоний жазонинг ҳар қандай ҳолатини қаттиқ қоралайди.

Ёш болалар тарбиясига катталарнинг таъсири тез ўтишини Ибн Сино алоҳида уқтиради. Ёш болалар ҳамиша ўзидан катталарга тақлид қилувчан бўлади. Уларнинг яхши тарбия топишида яхши хулқ, одобли ва ақлли кишиларнинг таъсири ижобий рол ўйнайди. Шунинг учун Ибн Сино ёш оналарга ва ҳамма тарбиячиларга болаларга шахсий намуна кўрсатишни маслаҳат беради. Унинг фикрича, бола ёшлигидан бошлаб фақат яхши қилиқларга ўргатилиши зарур. Бу келажакда унинг мустаҳкам характерли бўлиб етишишига олиб келади.

Ибн Сино инсон ривожланишида, камолотида ақлий, ахлоқий, жисмоний тарбияни ўзаро алоқада амалга оширишнинг илмий асосларини кўрсатиб берди. Боланинг ҳар томонлама ривожланишида оила тарбиясининг ўрни катта эканлигини, агар оилада тарбиянинг яхши усулларидадан фойдаланилса, оила бахтли бўлишини таъкидлади.

Шахс тарбиясида ўқитувчининг ўрни ниҳоятда катта эканлиги маънавий меросимиз дурдоналари бўлмиш Кайковус, Абу Наср Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Алишер Навоий, Абдулла Авланий асарларида марказий ўринни эгаллайди. Улар болани тўғри тарбиялаш, унинг шахсини шакллантиришда ўқитувчи меҳнатининг аҳамияти, унинг масъулияти масаласида қимматли фикрлар қолдирганлар.

“Халқ педагогик мероси – уммон, биз билган педагогик фикрлар ундан бир томчи холос”, - деб ёзган эди атоқли педагог Раҳимжон Усмонов. Педагогика фани ва унинг тарихини кўз олдимизга келтирадиган бўлсак, таълим-тарбиянинг жамият пайдо бўлиши билан шаклланиганига ишонч ҳосил қиламиз. Таълим-тарбиянинг мақсади, инсонни ҳар томонлама етук қилиб шакллантиришдир.

Алломаларимиздан бири Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Қутадғу билиг” асарида шундай деб ёзади: “Билим – бу инсонийликнинг пойдевори, унинг негизида ахлоқан мукаммал шахс шаклланади”¹³. Унинг фикрича, жамиятдаги нолойиқ ишларнинг сабаби билимсизлик ва саводсизликдир.

Педагогика тарихи таълим-тарбия пайдо бўлиши билан аста-секин инсоният томонидан ўзи билмаган ҳолда ривожлантириб келинди. Шундай қилиб, педагогика таълим-тарбиянинг мақсад ва вазифалари, уларнинг мазмуни, усуллари ҳамда ташкил этиш шакллари ҳақида маълумот берувчи фанга айланди. Ҳар бир даврда янги-янги педагогик фикрлар пайдо бўлди ва шунинг асосида таълим-тарбия ривожланди. Шу даврда яшаб ижод этган буюк мутафаккир Алишер Навоий ўз даврининг илғор маърифатпарвар алломаси сифатида таълим-тарбия ақидаларини, ўзидан илгари ижод этган мутафаккирларнинг педагогик қарашларини давом эттирди. Айниқса, инсоний камолотда илм-фаннинг ўрни беқиёслигини таърифлади. Навоий ўзининг ахлоқий асарларида комил инсон ҳақида фикр юритади ва унга хос фазилатларни санаб ўтади.

Алишер Навоий ёшларга чуқур билим беришда муаллиму мударрислар ҳамда устозу-мураббийларнинг ўзлари ҳам билимли ва тарбияли бўлиши зарурлигини уқтиради. У нодон, мутаассиб, жоҳил домлаларни танқид этади ва ўқитувчи маълумотли, ўқитиш йўллари билладиган муаллим бўлиши зарур, дейди. «Маҳбуб ул-қулуб» асарида мактабдорлар ҳақида фикр юритар экан, уларнинг ўта қаттиққўл, жоҳил ва таъмагирликларини қоралаш билан

¹³ Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари. Тошкент: Юлдузча, 1991.

бирга, ўқитувчи меҳнатининг оғирлиги, мураббийлик ҳаққини холисона баҳолайди.

Абдулла Авлониё фикрича, болаларда фикрлаш қобилиятини ўстириш ва бу тарбия билан мунтазам шуғулланиш бениҳоя зарур ва муқаддас бир вазифа. Бинобарин, у муаллимларнинг «диққатларига суянган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадир... Негаки фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги, муаллимнинг тарбиясига боғлиқдир»¹⁴.

Педагогика тарихига назар соладиган бўлсак, кўплаб бундай қимматли фикрлар диққатимизни тортади. Бугунги кунда ҳам мутафаккирларимизнинг таълим-тарбияга оид қарашлари етук иймонни тарбиялашда қўл келмоқда.

Ўқитувчининг перцептив қобилияти асосан дарс жараёнида намоён бўлади. Чунки у, айнан дарс вақтида ўқувчи шахсига педагогик-психологик таъсир ўтказди. Ҳозиргача амалиётда муваффақиятли тарзда қўлланилиб келаётган, машҳур чех педагоги Ян Амос Каменский томонидан илгари сурилган синф-драс тизими ўқитувчининг барча педагогик қобилиятларини юзага чиқаришга имкон яратади. Зеро, дарс – таълимнинг асосий ташкилий шаклидир. Дарс - мактабда ўқув ишларини ташкил қилишнинг асосий шаклидир. Ҳозирги пайтда мактабда ўқув ишларини ташкил этишнинг қуйидаги шакллари қўлланилади: дарс, экскурсия (саёҳат), ўқув устахоналаридаги машғулотлар, меҳнат ва ишлаб чиқариш таълими шакллари, семинарлар, факультатив машғулотлар, уй ишлари, ўқитувчининг маслаҳатлари (яъни консултациялар), синфдан ташқари ўқув ишларининг шакллари: предмет тўғараклари, олимпиадалар, танловлар ва бошқалар.

Синф – ёши ва билими жиҳатидан бир хил бўлган маълум ўқувчилар гуруҳини англатади.

Дарс – мактабда ўқув ишларини ташкил қилишнинг асосий шакли бўлиб, бевосита ўқитувчи раҳбарлигида ёши ва билими бир хил бўлган

¹⁴ Абдулла Авлониё. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ- Т.: Ўқитувчи, 1992. -160 б.

Ўқувчилар доимий гуруҳи билан муайян вақт ичида (масалан 45 минут) катъий жадвал асосида олиб бориладиган ўқув машғулотиدير.

Замонавий дарс олдига қуйидаги талаблар қўйилади:

1. Ҳар бир дарс албатта, маълум бир мақсадни амалга оширишга қаратилган ва пухта режалаштирилган бўлмоғи лозим.

2. Ўқувчи талабаларни дастлаб ахборот янгиликлари билан таништириши керак.

3. Ҳар бир дарс мустаҳкам ғоявий йўналишга эга бўлмоғи керак. Дарснинг мазмуни ўқитилаётган мавзуга боғлиқ ҳолда ўқувчиларга миллий истиқлол мафкураси ғояларини, мустақиллик, ватанпарварлик, инсонпарварлик ғояларини сингдиришга, уларда миллий ғурур, миллий одоб, янгича дунёқараш, иймон-эътиқод каби фазилатларни тарбиялашни назарда тутиш лозим.

4. Дарс турмуш билан боғланган бўлиши керак.

5. Ҳар бир дарс хилма-хил метод, усул ва воситалардан кенг, унумли фойдаланилган ҳолда олиб борилиши лозим.

6. Дарсга ажратилган вақтни тежаш, ундан самарали фойдаланиш керак.

7. Ҳар бир дарс ўқитувчи ва ўқувчиларнинг актив фаолият бирлигини таъминламоғи лозим. Бунда интерактив методлардан фойдаланиш яхши самара беради.

8. Машғулотлар бутун синф билан ва ҳар бир ўқувчи билан уларнинг ўзига хос шахсий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ташкил этилиши керак.

9. Дарсда Президентимиз Ислам Каримовнинг таълим-тарбияга оид фикрларидан халқимизнинг бой маънавий мероси, қадриятларидан ўз ўрнида фойдаланиш зарур.

10. Дарсда ўқувчиларнинг қунт билан ишлашларини таъминлайдиган мустаҳкам интизом ўрнатилган бўлиши керак.

11. Ҳар бир дарс ўқувчиларнинг мустақиллигини оширишга қаратилган бўлиши керак.

Дарс таълимнинг бошқа шаклларида ўзининг ташқи ва ички белгилари билан фарқ қилади.

1. Ўқувчиларнинг доимий гуруҳи, қатъий режим, дарс жадвали, машғулотларнинг маълум хонада, дарс этаплари – булар дарснинг ташқи белгиларидир.

2. Дарснинг мақсади, ўқувчиларнинг ўрганишга қизиқишлари, таълим материаллини ҳис қилиш, англаш, тушуниш, ўзлаштириш – булар дарснинг ички белгиларидир.

Дарс типлари.

Таълим тизимида тажрибадан ўтган дарс типлари қуйидагилар:

- 1) янги билимларни баён қилиш дарси;
- 2) ўқув материалларини мустаҳкамлаш дарси;
- 3) такрорлаш ва умумлаштириш дарслари;
- 4) ўқувчиларнинг ўзлаштиришини назорат қилиш ва ўзлаштириш дарси;
- 5) дарс турлари уйғунлашган дарслар (аралаш дарс).

Дарсларнинг турлари.

Дарслар фақат типлари бўйича эмас, балки турлари бўйича ҳам тавсифланади, яъни гуруҳларга ажратилади.

Дарсларнинг турлари қуйидагича:

а) лекция-дарс; б) суҳбат-дарс; в) кино дарси; г) семинар-дарс, назарий ёки амалий мустақил (тадқиқот типдаги) ишлари дарси; д) конференция-дарси; е) дарс-лаборатория иши; ж) амалий ишлар дарси; з) экскурсия дарси; и) ўйлаб топ (эвристик), баҳс-мунозара дарс, заковат-ўйин дарслар ва бошқалар.

Ҳар бир дарс типи ўзига хос тузилишга эга. Масалан, янги билимларни баён қилиш дарсининг тузилиши қуйидагича:

1. Дарсни ташкил қилиш.
2. Янги билимларни баён қилиш.

3. Янги билимларни мустаҳкамлаш.
4. Янги билимлар устида машқ ўтказиш.
5. Янги билимларга боғлиқ уй вазифалари бериш.
6. Дарсни якунлаш.

Дарс типлари уйғунлашган дарс (аралаш дарс)нинг тузилиши куйидагича:

1. Дарсни ташкил қилиш.
2. Уй топшириқларини бажарилишини назорат қилиш ва баҳолаш.
3. Янги мавзунини баён қилиш.
4. Янги мавзунини мустаҳкамлаш.
5. Уй топшириқларини бериш.
6. Дарсни якунлаш.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг Олий Мажлис IX сессиясида сўзлаган нутқида, Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисидаги Қонуни”да, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да таълим соҳасини ислоҳ қилишнинг асосий вазифалари белгилаб берилди, умумтаълим мактабларида, академик лицейларда дарс самарадорлигини ошириш йўллари кўрсатилди.

Ҳозирги кунда умумий ўрта таълим мактабларида, лицей ва коллежларда, гимназияларда ноанъанавий дарсларни ташкил этиш, машғулотлар жараёнида фаол методларни, турли усулларни қўллашга, компьютер, кино ва бошқа техник воситалардан фойдаланишга ўқитувчиларимиз катта эътибор бермоқдалар.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” таълим тизимини тубдан ислоҳ қилишни, янгича педагогик технологияни талаб қилади. Педагогик технологияда ўқитувчининг методик маҳорати муҳим аҳамият касб этади.

Янги методик маҳорат – янги педагогик технология дегани. Педагогик маҳорат ўқитувчида йиллар давомида шаклланади. Педагогик маҳорат ўзининг йўналишига қараб таълимий ва тарбиявий бўлади.

Дарс жараёнида ўқувчилар билиш фаолиятини бошқариш бир неча омилларга боғлиқ. Айниқса, олимлар таъкидлаганидек, фақат қизиқишгина психик жараёнда уларнинг диққат, хотира, тафаккур ва ирода функцияларига ижобий таъсир кўрсатади.

Мохир ўқитувчи ўқувчиларда ўқишга бўлган қизиқишларини шакллантириш ва доимо ривожлантириб бориш учун қуйидагиларга амал қилиши муҳимдир:

1. Ўқувчиларнинг билишга интилишини, фанга, ақлий меҳнатга, қизиқишларини ривожлантириш ўқув жараёнини шундай ташкил этилишини таъминлайдики, унда ўқувчи фаол ҳаракат қилади, мустақил изланиш ва янги омилларни «кашф этиш»га, муаммоли вазиятларни ўзи ҳал этишга интилади.

2. Ўқув фаолияти, бошқа фаолиятлар каби фақат турлича бўлгандагина, қизиқарли бўлади. Бир хил усулда ахборот бериш ва бир хил усулдаги ҳаракат тез орада зерикишни вужудга келтиради.

3. Фанга бўлган қизиқишни шакллантиришда бу фанни ва унинг айрим қисмларини ўрганишнинг зарурлиги, муҳимлиги ва мақсадга мувофиқлигини ўқувчиларга аёнлаштириш жуда зарур.

4. Ўтилаётган материал олдинги материал билан қанчалик кўпроқ боғлаб тушунтирилса, у ўқувчиларга шунчалик қизиқарлироқ туюлади. Ўқув материалини ўқувчиларни қизиқтирадиган нарсалар билан боғлаб тушунтириш ҳам уларни дарсга қизиқтиришда муҳим рол ўйнайди.

5. Ўртача қийинликдаги ўқув материали ҳам ўқувчиларда қизиқиш уйғотмайди. Ўқув материали бир оз қийинроқ, лекин ўқувчилар кучи етадиган бўлиши керак.

6. Ўқувчилар бажарган ишларини тез-тез текшириш ҳам уларни фанга бўлган қизиқишини уйғотади.

7. Ўқув материалининг аниқлиги, ҳиссиётга бойлиги, ўқитувчининг завқланиб гапириши ҳам ўқувчига, унда фанга бўлган қизиқишнинг ортишига жуда катта таъсир кўрсатади.

Илғор ўқитувчилар ўқитиш методларини танлашга алоҳида эътибор берадилар. Ўқувчиларнинг фронтал, дифференциаллашган ва якка тартибдаги фаолиятларининг умумий жиҳатлари кўпроқ бўлсада, уларни ташкил этиш ўқитувчидан ўзига хос ижодий ёндашувни талаб қилади, агар бутун синф, гуруҳ ва алоҳида шахсга нисбатан бир хил метод билан таъсир кўрсатилар экан, унда тарбия ҳам, ижодий ёндашиш ҳам барбод бўлади.

Айрим ҳолларда ўқишга қизиқтирувчи методлардан ҳам кўра, бурч ва жавобгарликни ҳис этишни рағбатлантирувчи методларга кўпроқ эътибор бериш тавсия этилади.

Моҳир педагоглар маъруза, семинар, мунозара, конференция, ўқув саёҳати, ўқувчи-маслаҳатчилар ёрдамида мустақил дарс, кўрик-танлов каби дарс турларидан фойдаланишга алоҳида эътибор берадилар.

Ўқитувчининг моҳирлиги юқорида қайд қилинган ноанъанавий дарс турларини ўтиш техникасини эгаллашида намоён бўлади.

Ўқувчилар тафаккурини ривожлантиришда маъруза дарсларининг аҳамияти катта.

Маърузани бошлашдан олдин, бу материални ўрганишдан кўзланган аниқ мақсадни таъкидлаш муҳим. Дарс мақсади эса уч турга бўлинади:

1. Таълимий мақсад; 2. Тарбиявий мақсад; 3. Ривожлантирувчи мақсад.
Мисол келтирамиз.

Дарснинг таълимий мақсади: Талабаларга педагогик назокат, унинг ўзига хос хусусиятлари, педагогик одоб-ахлоқни ташкил этиш маданияти ҳақида тушунтириш.

Суҳбат-мунозара орқали тарқатма материаллардан матнлар қай даражада ўзлаштирилганлигини назорат қилиш. Назарий билимлар асосида ўргатиш.

Дарснинг тарбиявий мақсади: Педагогиканинг таълим назарияси ҳақидаги Шарқ ва Ғарб олимлари илғари сурган ғоялардан кенг фойдаланган ҳолда ёшларни комил инсон қилиб тарбиялашга ундаш.

Дарснинг ривожлантирувчи мақсади: Замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш жараёнида педагогика тарихини амалиётда қўллаш усулларини ўрганиш.

Сўнгра билимларни эгаллаш, ғояни исботлаш, оқилона ҳаракат усулларини танлаш принципларини кўрсатиш зарур. Шундан сўнггина, мавзунинг моҳияти очиқ берилади. Ўз ишига ижодий ёндашадиган ўқитувчилар маъруза давомида диалог, савол-жавоб, қайтариш, зиддиятли вазиятлар, ўхшатишлар ва бошқа фаолият турларидан унумли фойдаланадилар.

Ўқувчиларга янги билимларни ва қонуниятларни кашф этиш билан боғлиқ бўлган ақлий фаолиятни ривожлантиришда семинар дарслар муҳим аҳамият касб этади. Семинар дарсда энг қолоқ ўқувчи ҳам бошқа турдаги дарсда уддалай олмайдиган миқдордаги ақлий иш бажарар экан, машғулотлар одатдагидан ташқари анъанавий усулларга олиб борилади. Баъзан у мунозара ёки суҳбат шаклида бўлиши мумкин. Лекин, ўқув материали аниқ ва ишонарли қилиб баён этилади.

Илғор ўқитувчилар иш тажрибасида мунозара дарслар ҳам муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Мунозара дарсларини ўтиш ўқитувчилардан жуда катта моҳирликни талаб этади. Бунда, энг аввало, ўқувчилар фикрларини таққослаш ва уларнинг фикрларидаги қарама-қаршиликларни аниқлаш муҳимдир. Лекин, дарснинг бу турини ҳар доим ҳам ўтилавермайди. Чунки, ҳамма мавзулар мунозарабоп эмас.

Дарснинг ноанъанавий шаклларида бири **кўрик-конкурс** дарсидир. Бунда синф ўқувчилари 3-4 тадан гуруҳларга бўлиниб, мавзунини мустақил ўзлаштириб, дарсни ўзлари баён қиладилар. Дарснинг бу тури мусобақа шаклида ўтказилганлиги учун ҳар бир ўқувчи унга астойдил тайёргарлик кўришга интилади. Баҳолашда ҳам, гуруҳдаги барча болалар иштирок этадилар. Бундай дарснинг мазмуни, методик таъминоти, материални тушунтиришни ўзига хослигига алоҳида эътибор берилади. Ўқувчиларни

гурухларга бўлиниб ишлашлари эса, уларни жамоада ҳамкорлик билан ишлашга, ўзаро ёрдам беришга ўргатади.

Бунёдкор ва илғор ўқитувчиларнинг тажрибасиз ўқитувчилардан тубдан фарқ қилувчи томонлари қуйидагилардан иборат: тажрибаси кам бўлган ўқитувчилар дарсда ўқувчиларга асосан билимларни тайёр ҳолда берадилар. Бундай ўқитувчилар дарсда кўпроқ ўқув материални ўқитувчи тушунтиришидан ёки дарсликдан ўқувчиларни ёд олишига ҳаракат қиладилар. Албатта, бундай ўқитиш муаммони излаб топиш ва муаммоли вазиятлар яратишдан осон.

Баъзи ўқитувчилар эса ривожлантирувчи таълим моҳиятини тўла-тўқис тушуниб ета олмайдилар. Улар етарли даражада дидактик ва умупедагогик маълумотларга эга эмаслар. Натижада, муаммоли ўқитишни жорий этишда муваффақиятсизликка учрайдилар.

Моҳир ўқитувчи дарс ўтиш методикасини доимо такомиллаштириб боради. Муаммони кўяр экан, ўқувчини уни ҳал қилишдаги ички зиддиятларни овоз чиқариб мулоҳаза юритади, ўз фикрларини баён қилади ва уларни муҳокамага кўяди. Содир бўладиган эътирозларни олдиндан бартараф қилади, ҳақиқатни тажрибада (уни намоёиш қилиш ёки олимлар ўтказган тажрибалар асосида) исботлайди. Ўқитувчи ўқувчилар олдида илмий тафаккур юритиш йўллари намоёиш қилади. Ўқувчиларни илмий изланиш ёрдамида ҳақиқат томон йўллайди, уларни бунда иштирокчи бўлишларини таъминлайди. Масалан, В.Ф.Шаталов ўқувчиларга жуда кўп масалалар ечтиради ва назарий билимларни амалда қўллаш малакаларини шакллантиради. Агар ўқитувчининг тушунтириши, қўлланиладиган сигналлар, схемалар ва конспектлар уларнинг хотираларини ривожлантирса, масалалар ечиш эса уларнинг тафаккурини ўстиради, математик мантиқий фикрлаш эса мустақил фаолиятда таркиб топтирилади.

Ўқувчиларнинг ижодий тафаккурини ривожлантиришда таянч сигналлар тузиш, «очиқ фикрлар дарслари», олимпиадада иштирок этишлари муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Илғор ўқитувчиларнинг фикрига муаммоли ўқитиш ўқувчиларнинг дарсдаги фаоллигини, уларнинг эркин фикрлашларини таъминлайди. Илғор ўқитувчилар ўқув материални блоклар бўйича бериш, умумийликдан хусусийликка, кунунлардан ҳодисалар томон йўналишга асосланган принциплардан оқилона фойдаланадилар.

Шундай қилиб, бунёдкор ўқитувчилар муаммоли вазият амалиётини янги бир поғонага кўтарадилар. Уларнинг тажрибаси замонавий дарсга ёндашиш, уни ташкил этишни янгича тушунишга асос яратади. Бу муаммоли—ривожлантирувчи ўқитишга бевосита боғлиқдир.

Моҳир ўқитувчи дарси - бу педагог ва ўқувчиларни қизиқиш, синчковлик, билимга оид эҳтиёжлари намоён бўлади. Ўқувчилар савол берадилар ва ўзлари жавоб излайдилар, тафаккурларини ишга солиб, ўқишдаги кучига мос бўлган қийинчиликларни енгишга ўрганадилар.

Ўқувчиларнинг фаоллиги ва изланувчанлигини оширишда, муаммоли ўқитишни қўллашда моҳир ўқитувчилар ўқувчиларга бериладиган саволлар ва топшириқлар системасини ўйлаб топадилар. Улар тузган саволлар қисқа, лўнда ва аниқ бўлиши керак. Улар ўқувчиларнинг қизикувчанлигини ва мустақил фикрлаш қобилиятларинигина эмас, балки уларнинг ижодий қобилиятларини ҳам ривожлантирадилар. Лекин, шуни таъкидлаш лозимки, ёш ўқитувчилар томонидан ўқувчиларга берилган саволларнинг 80 фоизи фикрлашни талаб этмайди. Албатта, механик хотирани ишлатиш, уни ривожлантириш зарур, лекин шу билан бирга ўқувчиларнинг билишдаги фаоллигини, тафаккури ва диққатини ривожлантириш зарурлигини ҳам ёддан чиқармаслик керак. Ўқувчиларга бериладиган саволлар қарама-қарши исбот талаб қилувчи фикрларга бой, мавжуд билимлардан фақат муайян ҳолатда зарурини танлаб ишлатишни таъминлайдиган, билимларни амалда қўлланилишини таъминлайдиган бўлиши лозим.

Изланувчи ўқитувчи, тажрибасиз ўқитувчига нисбатан оз меҳнат ва вақт сарф қилиб, кўзланган мақсадга эришади, чунки, у ўқувчиларни доимо мустақил билим олишга ўргатиб боради. Улар «агар мавзунини ўзлаштиришга

ўқувчиларнинг кучи етмаса, мустақил ўзлаштирсинлар, акс ҳолда материални ўқитувчининг ўзи тушунтириб бериши керак» деган қоидага амал қиладилар.

Мустақил ишлаш сирасига мавзунини такрорлаш учун анкета саволларига жавоблар, машқ ва масалалар ечиш, схема ва жадвалларни тўлдириш, тавсия этилган адабиётларни ўқиш ва бошқалар киради.

Назарий ёки амалий дарс бўлишидан қатъи назар, ўқувчиларнинг мустақил ишлари ўқитувчи томонидан бошқарилиши лозим. Бўлажак ўқитувчилар ўқувчиларни китоб билан ишлашга, конспект тузишга, ижодий ишларни ташкил этишга ва бажаришга ўргатишга алоҳида эътибор беришлари лозим.

Масалан, В.Ф.Шаталов ўқувчиларнинг бевосита яратувчи фикрлашларини ривожлантиришга оид усуллар системасини қўллаиди. Кенг қўламдаги топшириқларни, турли хил ўзига хос мустақил ишларни бажартиради. Топшириқларнинг аксарият қисмини ўқувчиларнинг ўзлари мустақил бажарадилар. Бунга эришиш учун, у дарсда масаланинг битта вариантини кўрсатади. Шунга ўхшаш масалалар қайси эканлигини ўқувчилардан сўрайди ва мустақил ечишни тавсия этади.

Айниқса, далилларни мустақил таҳлил қилиб, умумлаштириб ва хулоса ясаб, янги билимларни ўзлаштиришда ўқувчиларнинг мустақил иши ниҳоятда фойдали бўлади. Дарсда ўқувчиларни китоб билан мустақил ишлашларини ташкил қилишда, ўқитувчи тезкор ўқувчини тўхтатмайди, аста-секин ўзлаштираётган ўқувчини шошилтирмайди, саволга тўғри жавоб берган ўқувчига дарҳол навбатдаги саволни беради, хатоликка йўл қўйган ўқувчига эса, қўшимча топшириқ беради.

Педагогик маҳоратни эгаллаш учун ўқитувчи ўз ишини чуқур билишдан ташқари, ўқувчиларни сиёсат, фан, маданият, техника соҳалари бўйича нималар қизиқтираётганлигидан ҳам хабардор бўлиб туриши лозим.

Дарс тўла ўқув жараёни каби ижтимоий йўналишга эга бўлиши лозим. Дарс - бу ҳам кафедра, ҳам минбар, умуман олганда, ўқитувчи дунёқарашини

ифодалайди, ўқитувчи ўзининг ва ўқувчиларнинг ҳаётга, бошқа мафкурага нисбатан муносабатини шакллантиради. Педагогик маҳоратни эгаллаш калити ҳам дарснинг ўзидадир.

Ўқитувчи ўз фаолиятида ўқувчиларнинг ривожланиш даражаси, хотираси, диққати, иродаси, фикрининг ихчамлиги ва муҳим ишлаш қобилиятларини ҳар доим синаб боради. Бунда, энг аввало, у ўз ўқувчисинсон ҳақида ёмон сўз айтишга шошилмаслиги зарур. Ўқувчиларда содир бўлаётган ўзгаришларни синчковлик билан ўрганиш ва уларни тушуниши, мулоҳазали иш тутиши, ўқувчи қалбига, унинг руҳиятига тўғри йўл топиш - бунёдкор ўқитувчиларга хос бўлган хислатдир.

Ёш ўқитувчилар дарсда кимнинг йўқлиги ва ўқувчилар нима билан шуғулланаётганликларига бефарқ қарамаслиги лозим. Ўқувчилар эса, ниҳоятда серташвиш бўладилар. Математикадан тайёрланмаган уй вазифаси, қизиқарли бадий асарлардан ҳозиргина ўқилган образ, у ёқтирадиган футбол ёки хоккей командасининг омадсизлиги, дўстлари билан айтишиб қолиши - буларнинг ҳаммаси ўқувчи хотиржамлигини бузадиган омиллардир. Шунинг учун ҳам, ўқитувчи ўқувчиларнинг юз ифодасидан тушуниши, унинг диққатини бошқара олиши, уни кузатиш каби психологик билимларга ва амалий малакаларга эга бўлиши лозим.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг қизиқишларини, қобилиятларини, фикрлаш суръатини, синфдаги ҳар бир ўқувчининг характер-хислатларини билиши, дарсга ижобий ёндашишининг психологик омилидир.

А.С.Макаренконинг «Агар мендан бирор киши «сиз педагогик тажрибангизни қисқа шаклда қандай қилиб таърифлай оласиз?» деб сўраса, мен инсонга иложи борича кўпроқ талаб қўйиш ва уни иложи борича кўпроқ ҳурмат қилиш керак, деб жавоб берган бўлар эдим»¹⁵, - деган фикрини эслаш кифоя. Албатта, бу ерда гап ўқувчига қанча талаб қўйиш ҳақида эмас, балки қандай талаб қўйиш зарурлиги ҳақида бораётир.

¹⁵ Ҳасанбоева О., Ҳасанбоев Ж., Ҳамидов Х. Педагогика тарихи. Тошкент: Ўқитувчи, 1997, -246 б.

Энг аввало, биз талаб қўйишнинг моҳиятини, уларнинг тафсилотини ўрганишимиз керак. Бунинг учун, албатта, педагогика, психология ва ўқитиш методикасига оид чуқур билимларга эга бўлишимиз керак. Талаб қўйишнинг аниқ бир шаклини танлашда педагогик вазиятни, яъни бу талабларни бажарилиши шаротини эътиборга олиш асосий омиллардан биридир. Энг муҳими, педагог талаби ўқувчига мос бўлиши ва уни бажарилишини охиригача етказишдан иборат бўлиши лозим.

Дарсда ўқувчилар фақат предмет ва ҳодисаларни фаоллик билан ўрганибгина қолмай, балки уларга нисбатан ўз муносабатларини ҳам шакллантирадилар. Баъзи ҳодисалар уларни ҳаяжонлантиради, баъзилари эса лоқайд қарайдилар. Психологлар ижобий ҳиссиётлар инсон фаолиятининг кучли қўзғатувчиси ва илҳомлантирувчиси эканлигини таъкидлайдилар.

Дарснинг ҳиссий-интеллектуал оҳанги турли усуллар билан сақлаб турилади. Биринчидан, ўтилаётган мавзу ва қўшимча материалда ўқувчилар учун ниҳоятда қизиқ бўлган маълумотларнинг бўлиши билан. «Ишонч билан гапир, шунда сўз ҳам, тингловчиларни маҳлиё қилиш ҳам ўз-ўзидан келаверади»¹⁶, -деган эди Гёте.

Дарснинг сифат кўрсаткичларини аниқлаш ўқитувчи учун моҳирлик устахонаси, машғулотни ташкил этишнинг энг самарали шакл ва методларидан онгли равишда фойдаланиш шарти бўлиб ҳисобланади. У дарсда нималарга эришди, нималарга эриша олмади, муваффақиятсизликнинг сабаби нима ва уни бартараф қилиш йўллари қандай, педагогик маҳоратни янада такомиллаштириш учун нималарга кўпроқ эътибор бериш кераклиги ҳақида яққол тасаввур ҳосил қилади.

Дарс сифатини анъанавий усулда: сўраш, тушунтириш, мустаҳкамлаш, уй вазифаси схемасида аниқлаш ҳам мумкин. Лекин, илғор тажрибалар замонавий дарс сифатини «кенг» ва «тор» мазмунда, дидактик тоифа ва

¹⁶ Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. Тошкент, 2008. -181 б.

таркибий тузилиши қисмлари бўйича таҳлил қилиниши лозимлигини таъкидлайди.

Булар қуйидагича:

- дарс дидактик принциплар ва ўқув-тарбиявий жараёни ташкил этиш талабларига жавоб берадими?
- дарснинг бориши ва натижаси ўқув дастурига мос келадими, асосий дидактик мақсадга мувофиқ бўлдими?
- дарс таркибий тузилиши қандай бўлди?
- ўқитиш методларини кўргазмалилик, ЎТВдан фойдаланиш билан биргаликда қўллаш дарснинг дидактик мақсадларига мувофиқ бўлдими? Бу ўқувчиларнинг мустақил ишлари, таълим ва тарбияни биргаликда юқори даражада амалга оширишни таъминлай олдими?
- Дарсда ўқувчилар фаолиятини яқка тартибда ва табақалашган ҳолда ташкил этиш, дарсни ҳаёт билан боғлаб олиб борилганлиги нима билан характерланади?

Дарснинг таркибий тузилиши, қисмлари бўйича таҳлил қилиш қуйидагилар:

- янги тушунча ва ҳаракат усулларининг шаклланиши, кўникма ва малакаларнинг шаклланиши, дарснинг қайси қисми ўқувчилар тарбиясига кўпроқ таъсир этади. Буларнинг ҳаммаси дарснинг сифат кўрсаткичларини белгилайди.

Шундай қилиб, ўқитувчининг дарсга тайёргарлик кўриши ва уни ўтказишдаги маҳорати ўта мураккаб, лекин ўз ишига ижодий ёндашган ҳар бир ўқитувчи уддалай оладиган вазифадир.

Йирик ўзбек олими С.Р.Ражабов ва унинг юзлаб шогирдларининг ишлари ҳам ўқитувчининг педагогик ва психологик хусусиятига қаратилган.

Педагогика ва психология соҳасида олиб борилган илмий тадқиқотларга асосланиб, бизнингча, ўқитувчининг педагогик қобилиятларини қуйидагича классификация қилиш мумкин.

1. Дидактик қобилият - бу осон йўл билан мураккаб билимларни ўқувчиларга тушунтира олишдир. Бунда ўқитувчининг ўқув материални ўқувчиларга тушунарли қилиб баён этиши, мавзу ёки муаммони уларга аниқ ва тушунарли қилиб айтиб бериши, ўқувчиларда мустақил равишда фаол фикрлашга қизиқиш уйғота олиши кўзда тутилади. Ўқитувчи зарурат туғилган ҳолатларда ўқув материални ўзгартира, соддалаштира олади, кийин нарсани осон, мураккаб нарсани оддий, тушунарсиз, ноаниқ нарсани тушунарли қила олади.

2. Академик қобилият - барча фанлар юзасидан муайян билимларга эга бўлишлик. Бундай қобилиятларга эга бўлган ўқитувчи ўз фанини ўқув курси ҳажмидагина эмас, балки анча кенг ва чуқурроқ билади, ўз фани соҳасидаги янгиликларни кузатиб боради. Фан-техника, ижтимоий-сиёсий ҳаётга доир қизиқишлари билан кўп нарсаларни ўрганиб боради.

3. Перцептив қобилият - қисқа дақиқаларда ўқувчилар ҳолатини идрок қила олиш фазилати, бу ўқувчининг, тарбияланувчининг ички дунёсига кира олиш қобилияти, ўқувчи шахсини ва унинг вақтинчалик руҳий ҳолатларини жуда яхши тушуна олиш билан боғлиқ бўлган психологик кузатувчанликдир. Бундай ўқитувчи кичкинагина аломатлар, унча катта бўлмаган ташқи белгилар асосида ўқувчи руҳиятидаги кўз илғамас ўзгаришларни ҳам фаҳмлаб олади.

4. Нутқий қобилият - ихчам, маъноли, оҳангдор, муайян ритм, темп, частотага эга бўлган нутқ, шунингдек, ўқитувчи нутқининг жарангдорлиги, унинг пауза, мантиқий урғуга риоя қилиши, қобилиятли ўқитувчининг нутқи дарсда ҳамиша ўқувчиларга қаратилган бўлади. Ўқитувчи янги материални тушунтираётган, ўқувчининг жавобини таҳлил қилаётган, маъқуллаётган ёки қоралаётган бўлса ҳам унинг нутқи ҳамиша ўзининг ички кучи, ишончи, ўзи гапираётган нарсага қаратилганлиги билан ажралиб туради. Фикрлар ифодаси ўқувчи учун аниқ, содда, тушунарли бўлади.

5. Ташкилотчилик қобилияти - синф-гурух ёки жамоани уюштириш ва уни бошқариш истеъдоди. Ташкилотчилик ўқувчиларни хилма-хил фаолият

турига жалб қилиш учун асос ҳисобланади. Бу қобилият, биринчидан ўқувчилар жамоасини уюштириш, жипслаштириш, муҳим вазифаларни ҳал этишга руҳлантириш бўлса, иккинчидан, ўз шахсий ишини тўғри уюштириш қобилиятидир.

6. Обрўга эга бўлишлик қобилияти - ўзининг шахсий хусусияти, билимдонлиги, ақл-фаросатлилиги, мустаҳкам иродаси билан обрў орттириш ўқувчанлиги. Фанда бу қобилият тури - авторитар қобилият, деб ҳам юритилади. Обрўга эга бўлиш ўқитувчи шахсий сифатларининг бутун бир комплексига, чунончи, унинг иродавий сифатларига (дадиллиги, чидамлилиги, қатъийлиги, талабчанлиги ва ҳоказо), шунингдек, ўқувчиларга таълим ҳамда тарбия бериш масъулиятини ҳис этишга, бу ишончни ўқувчиларга ҳам етказа олишига боғлиқ бўлади.

7. Коммуникатив қобилиятлар - муомала ва мулоқот ўрната олиш, болаларга аралashiш қобилияти, ўқувчиларга тўғри ёндашиш йўлини топа олиш, улар билан педагогик нуқтаи назардан самарали ўзаро муносабатлар ўрната билиш, педагогик назокатнинг мавжудлиги.

8. Психологик таъхис (диагноз) қобилияти - инсоннинг келажагини оқилона тасаввур қилишдан иборат башорати. Бу ўз ҳаракатларининг оқибатларини олдиндан кўришда, ўқувчининг келгусида қандай одам бўлиши ҳақидаги тасаввур билан боғлиқ бўлган шахсни тарбиялаб етиштиришда, тарбияланувчининг қандай фазилатларининг тараққиёт этишини олдиндан айтиб бера олишда ифодаланадиган махсус қобилият. Бу қобилият педагогик оптимизмга, тарбиянинг қудратига, одамга ишониш билан боғлиқ бўлади.

9. Диққатни тақсимлаш қобилияти - бир неча объектларга бир даврнинг ўзида ўз муносабатини билдириш. Ўқувчи, ўқитувчи учун диққатнинг барча хусусиятлари - ҳажми, унинг кучи, кўчувчанлиги, идора қилина олиши ва ишга солинишининг тараққий этган бўлиши муҳимдир.

Қобилиятли, тажрибали ўқитувчи материални баён қилиш мазмунини ва шаклини, ўз фикрини (ёки ўқувчи фикрини) диққат билан кузатади, айти

вақтда барча ўқувчиларни ўз диққат-эътиборида тутати, толиқиш, эътиборсизлик, тушунмаслик аломатларини ҳушёрлик билан кузатиб боради, барча интизом бузилиш ҳолларини эътибордан қочирмайди, ниҳоят ўз шахсий хатти-ҳаракатларини (мимикаси, пантомимикаси, юриш-туришини) ҳам кузатиб боради.

10. Конструктив қобилият - ўқув-тарбия ишларини режалаштириш ва натижасини олдиндан айтиш қобилияти. Бу қобилият ўқувчи шахсининг ривожини лойиҳалашга, ўқув-тарбия мазмунини, шунингдек, ўқувчилар билан ишлаш методларини танлаб олишга имкон беради.

11. Гностик қобилият - тадқиқотга лаёқатлилиқ бўлиб, ўз фаолиятини, бу фаолият жараёнини ва унинг натижаларини текшириш ҳамда ўрганиш натижаларига мувофиқ фаолиятни қайта қуриш қобилиятидир.

Педагогик қобилиятларни ҳар томонлама ўрганиш қобилиятлар шахсининг ақл-идроқи, ҳис-туйғуси ва ирода сифатларининг намоён бўлишидан иборат эканлигини кўрсатди. Педагогик қобилиятлар умумий қобилият: масалан, адабий ва илмий ижод қилиш, лойиҳалаш қобилиятлари билан боғланган. Улар ўқитувчи фаолиятининг самарадорлигини оширади. Бундай ўқитувчилар ўз ўқувчиларини (талабаларни) ана шу фаолиятга жалб қила бориб, уларга таълим ва тарбия беришда катта муваффақиятларга эришмоқдалар.

Педагогик қобилиятлар характер-хислатлари билан боғланган. Уюшқоқлик, қатъийлик, ҳаққонийлик педагогик фаолият даражасининг ортишига олиб келади, аксинча, уюшмаганлик, кўнгилчанлик, адолатсизлик педагог фаолияти натижаларини пасайтиради.

Бугунги кунда мустақил республикамиз дунё ҳамжамияти томонидан тан олинаётган экан, унинг келгусидаги ривож, гуллаб-яшнаши бугунги кун ёшларига боғлиқдир. Демак, бугунги ёшлар ҳар томонлама ривожланган, ўзига, бошқа инсонга, жамиятга, табиатга ва меҳнатга ўз тўғри муносабатини билдира оладиган, мустақил фаолият кўрсата оладиган, ижодкор, ташаббускор ва тадбиркор бўлмоғи лозим.

**1.2.Бўлажак ўқитувчининг перцептив қобилиятини
ривожлантиришда коммуникатив мулоқотни шакллантириш
жараёnlари тавсифи.**

Ҳар бир ўқитувчи ўзига хос индивидуал-психологик хислатларга эга бўлади. Улардан баъзилари ҳаракатчанроқ, бошқалари сусткашроқ, баъзилари каттиққўлроқ, бошқалари юмшоқроқ бўладилар. Бу хусусиятларнинг ҳаммаси жуда яхши хусусиятлар бўлиб, улардан фойдаланишнинг аҳамияти катта. Бундан ўқитувчига хис-туйғулар, эмоциялар ёт нарса бўлиши керак, деган маъно келиб чиқмайди, аксинча у қувониши ҳам, ғазабланиши ҳам, қайғуга тушиши ҳам, хафа бўлиши ҳам мумкин ва лозим. Бу ерда гап ўқитувчининг қандайдир бир андозадаги (қолипдаги) шахсга бароварлаштириш зарурлиги тўғрисида эмас, балки унинг ўз индивидуал сифатларидан усталик билан фойдаланиши, ўзида шахснинг зарур хислатларини таркиб топтириши, ўз камчиликларига барҳам бериши тўғрисида боради.

Ўқувчида ана шу хусусиятларнинг ривожланиши сўзсиз ўқитувчига, унинг ўқув-тарбия жараёнини тўғри бошқара олишига ва ўқувчилар билан ўрната оладиган муомала ва муносабатларига боғлиқ.

Коммуникация - лотинча, коммунисатио- умумлаштираман, боғлайман, деган маънони англатади. Коммуникация гуруҳ ёки жамоа ичидаги алоҳида шахслар ўртасида ахборот алмашиш жараёнини ўз ичига олади. Бундай жараён асосан мулоқот ёрдамида амалга оширилади.

Мулоқот- педагог фаолиятининг энг муҳим профессионал қуролидир. Педагогик мулоқот - қулай психологик муҳит яратиш мақсадида ўқитувчининг ўқувчи билан дарс ва ундан ташқаридаги ҳақиқий мулоқотидир.

Ҳозирги замон психологияси шахслараро мулоқотнинг аҳамиятини чуқур ўрганмоқда. Айниқса, мулоқот қонуниятларини билиш ҳамда мулоқот ўрнатиш малакалари ва қобилиятларини ривожлантириш педагог учун, айниқса, муҳимдир. Негаки, унинг касбий вазифаси ўқувчиларни ўзи билан

биргаликдаги фаолиятга унумли жалб қила билган, тарбиянинг мақсадлари ва вазифаларига жавоб берадиган тарздаги ўзаро биргаликдаги ҳаракат ва ўзаро ҳамжиҳатликни йўлга қўя олган, яъни тўлақонли педагогик мулоқотни ўрната олган тақдирдагина муваффақиятли ҳал этилиши мумкин.

Педагог фаолиятининг дидактик ва хусусан тарбиявий вазифаларини ўқитувчи билан ўқувчилар жамоаси ўртасидаги сермахсул мулоқот жараёнини ташкил этмасдан туриб, етарли даражада унумли тарзда амалга ошириб бўлмайди. Шу тариқа педагог фаолиятида мулоқот:

биринчидан, хусусан ўқув вазифаларини ҳал этиш воситаси сифатида;

иккинчидан, тарбиявий жараёни ижтимоий-психологик жиҳатдан таъминловчи тизим сифатида;

учинчидан, ўқитувчилар ва ўқувчилар ўртасида таълим ва тарбиянинг муваффақиятли олиб борилишига имкон берадиган ўзаро муносабатларнинг муайян тизимини ташкил этиш усули сифатида;

тўртинчидан, бусиз мактаб ўқувчисининг индивидга хос хусусиятларини тарбиялаб бўлмайдиган жараён сифатида майдонга чиқади.

Педагогик мулоқот деганда педагог ва ўқувчилар жамоаси ўртасида ўзаро биргаликдаги ҳаракатнинг мазмунан ахборот айирбошлашдан, ўқув-тарбиявий таъсир кўрсатиш ва ўзаро ҳамжиҳатликни ташкил этишдан иборат тизими, усуллари ва малакалари тушунилади. Педагог ушбу жараённинг ташаббускори сифатида майдонга чиқади ва уни ташкил этади ҳамда унга бошчилик қилади.

Дасрга тайёргарлик кўрилаётганда, мулоқотнинг барча функцияларидан комплекс фойдаланишни режалаштириш зарур. Бунда энг муҳими ўқувчиларнинг ўз шахсини намоён қилишларини ва ўз қобилиятларини кўрсата олишларига эришиш мумкин.

Ўқувчиларга тарбиявий таъсир кўрсатувчи манбалар ичида ўқитувчи муҳим ўрин тутди.

Ўқитувчи ўқувчининг онги, сезгиси, фаолияти ва, ҳатто, характерларига таъсир кўрсатувчи қандай усуллар қўллашга эга? Барча ёш ўқитувчилар ҳам бу усулларни тушуниб ўқувчиларга таъсир кўрсатишда улардан фойдаланадиларми?

Мулоқотнинг ижтимоий-психологик назарияси ва педагогик тажрибаларни ўрганиш педагогик таъсир этиш икки усулдан: ишонтириш ва уқтиришдан иборат эканлигини кўрсатади.

Ишонтириш - ўқувчиларга хатти-ҳаракатларнинг тўғрилиги ва зурурлигини, шунингдек, айрим хулқ-атворларнинг нотўғрилигини тушунтириш ва исботлашдир. Ишонтириш жараёнида ўқувчиларда янги билим, кўникма, малака ҳамда ахлоқий сифатлар шакллантирилади. Булар эса ўқувчилар ва уларнинг атрофидагилар учун меъёр (мезон) бўлиб ҳисобланади.

Ўқитувчининг ҳар қандай тарбиявий таъсир кўрсатиши, оқибат натижада ўқувчи руҳиятига ҳар томонлама таъсир кўрсатишга, яъни ўқувчиларда ижобий ҳиссиётларни: хулқ-атвор, муносабатлар, хатти-ҳаракатларни шакллантириш ва мустаҳкамлашга йўналган бўлади. Лекин ишонтириш ва уқтиришнинг технологик механизмлари турличадир.

Ўсиб бораётган ёшлар ижтимоий муҳит ва табиат билан ҳам ўзаро таъсирланадилар. Бу ўзаро таъсир натижасида уларда ишонч, янги билимлар ва муносабатлар, ахлоқий меъёрлар мажмуи вужудга келади.

Ишонтириш ҳақиқий ва сохта бўлиши мумкин. Ҳақиқий ишонч ҳақиқий воқеликка мос келади ва шахснинг жамият олдидаги кадр-қимматини оширади. Ўзининг ҳақиқий ишончига содиқ бўлиши учун киши ҳатто ўлимига ҳам рози бўлади. Масалан, Ватанга содиқлик руҳида тарбияланган аскарларимизнинг жанг майдонида кўрсатган матонатлари.

Сохта ишонч эса, аввало синф жамоаси, қолаверса, жамият учун зарарли бўлган одатларнинг шаклланишига олиб боради. Сохта ишонч ўқувчиларнинг ўзи ва атрофидагилар таъсирининг умумлашуви натижасида вужудга келади.

Айрим ўқувчиларда сохта ишонч ҳосил бўлишининг сабаблари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- фақат аъло баҳога ўқиш - бу билим олишда кўр-кўроналик, куруқ ёдлашга олиб боради;
- ўзини ўта итоаткорона тутиш - бу ўқувчи фаолиятини ниҳоятда паст бўлишига олиб келади. Меъёргаги ўқувчи ўқитувчидан баъзан танбех олиб туриши керак;
- ўқитувчини алдаш-бу ўқувчини ўта ақлли ва топқирлигидан далолат беради;
- мактаб ички тартиб-қоидабини бузиш фақат кучли характерга эга бўлган ўқувчигагина хос бўлиб, у ўқитувчи томонидан танқид қилиб турилади;
- ҳаддан ташқари кўп меҳнат қилиш - бу керак бўлмаган тиришқоқликдир.

Юқоридаги бундай ишончлар ўқувчида шаклланиб, аста-секин боқимандалик, ўқиш ва меҳнат фаолиятида сусткашлик кайфиятини содир қилади.

Сохта ишончни бартараф қилиш учун ўқитувчи қуйидаги уч йўналишда иш олиб бориши керак:

1. Синф жамоасида соғлом ижтимоий фикрни шакллантириш.
2. Муҳим аҳамият касб этувчи шахсий ҳаётий тажриба яратиш.
3. Сохта ишончни асосий тарзда инкор қилиш.

Сохта ишончларни ўзгартиришнинг қуйидаги усуллари мавжуд:

- ўқувчини ўзини бошқалар билан таққослашга ундаш. Унинг фикрига қарама-қарши фикрда бўлган киши билан яқиндан танишиш (масалан, бола ўқишни хоҳламайди, лекин унинг таниш ўртоғи кўп ўқийди ва билади, аммо ўзининг «куруқ ёдловчи» ёки «ўта билимдон» қилиб кўрсатмайди);
- нотўғри қарашлар ва ишонч оқибатида нималарга олиб боришни кўрсатиш (масалан, ана шундай хислатларга эга бўлиб, ўз ҳаётини барбод қилган, ўз эрки, ғурури ва виждонини йўқотган кишилар ҳақида

сўзлаб бериш. Бунинг учун ҳаётий мисоллар, бадиий асарлар, кинофильмлар ва бошқалардан фойдаланиш мумкин);

- сохта ишончни ёқлаб, ҳимоя қилувчи ўқувчи фикрини мантикий ривожлантириб, уни ҳайратга солувчи ҳолатга етказиш. Масалан, барча ўқувчилар ўқитувчиларни алдаш, ички тартиб-қоидаларга риоя қилмаслик нималарга олиб бориши мумкин).

Ишонтиришнинг бирон ташкил этувчисига амал қилмаслик ҳам тарбиявий иш самарадорлигини пасайтириб юборади. Бундай ҳолатда ўқувчида фақат билиш шаклланган холос. Инсон ўзини қандай тутиши лозимлигини билиши, айнан шундай тутиши лозимлигини тушуниши, лекин ўзини бунга мажбур қилолмаслиги мумкин.

Демак, бу унинг иродавий сифатлари ривожланмаганлиги ҳуқ-атвор қоидаларига амал қилиш малакаси таркиб топмаганлигини англатади.

Ишонтириш билимлар, қарашлар ва ҳуқ-атвор меъёрлари тизими бўлиб қолмай, балки уларни шакллантириш усуллари ҳамдир. Ишонтириш ёрдамида янги қарашлар, муносабатлар шаклланади ёки нотўғри қарашлар, муносабатлар ўзгаради.

Мунозара, тортишув, суҳбат, ўқитувчи ҳикояси ва унинг шахсий намунаси, ишонтириш шакллари бўлиб ҳисобланади. Ишонтириш ўқувчиларга таъсир этиш методи сифатида юқори самара бериши учун у қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- ❖ ишонтиришнинг шакли ва мазмуни, ўқувчилар ёш даврига мос бўлиши лозим (кичик мактаб ёшида эртак, ривоят ва фантастик ҳикоялар мисолида, сўнгра эса борлиқ дунёни ўрганиш инсон маънавий дунёсини ўрганиш);
- ❖ ишонтириш ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларига мос бўлиши лозим. Бунинг учун ўқувчининг ҳақиқий ҳаёт тарзини ўрганиш зарур;
- ❖ ишонтириш умумий тарздаги қоида ва принциплардан ташқари аниқ далил ва мисолларни ҳам ўз ичига олиши зарур (ўқитишдан кўргазмалиликка эътибор бериш);

- ❖ ишонтириш жараёнида баъзи ҳолатларда барча бир хил хабардор бўлган далил ва хулқ-атвори муҳокама қилишга тўғри келади. Бу, ўз навбатида далилнинг ҳаққонийлиги тўғрисидаги иккиланишларни йўққа чиқаришга ва умумий тўғри хулоса чиқаришга ёрдам беради;
- ❖ бошқаларни ишонтирар экан, ўқитувчи ўз фикрига қатъий ишониши зарур.

Ишонтириш жараёнини ташкил этишда ўқувчи руҳий қиёфасининг ўзига хослигини эътиборга олиш лозим. Бунинг учун педагог ўқувчи олий асаб тизимининг типини, унинг таълим-тарбия ва камолотининг ривожланиш доирасини билиши зарур. Масалан: бола кучли мувозанатлашган (сангвиник) асаб тизими типига эга бўлсин. Унда тормозланиш жараёнига нисбатан қўзғалиш жараёни кучлироқ бўлади. Бу ҳолда ўқитувчи ишонтириш жараёнини ўқувчи асаб тизимини ортиқча қўзғалишига йўл қўймайдиган, қўшимча ҳиссиёт содир қилмайдиган тарзда олиб бориши керак.

Фикр, сезги ва иродавий хислатлар бир бутун яхлитликни ташкил этгандагина, ишонтириш методи ҳақиқий ҳаракатлантиручи кучга айланиши мумкин. Бу методни қўллашда ишонтириш таркиби билиш, сезги, ҳиссиёт-хулқ-атворга амал қилиш мақсадга мувофиқ.

Ишонтириш натижаси ўқитувчининг сўз мулкига ҳам боғлиқдир. Педагогнинг сўзи ва иши ҳам бир бўлиши керак.

Ишонтириш методи қайта тарбиялаш, яъни қараш ва муносабатларни шакллантиришда қўллаш, у ёки бу хислатларни намоиш қилиш зарур бўлган махсус вазиятлар яратиш орқали амалга оширилиши ҳам мумкин. Тасодифий вазиятлар қуйидаги йўللар билан яратилади: дарсда ўқувчига кутилмаган савол бериш, дарсдан ташқаридаги нотўғри хатти-ҳаракатига иқроор бўлишига мажбур қилиш, ўйинда эса ҳаракат қилишга ундаш (масалан: ғира-шира ўрмонда разведкага бориш). Мактаб ҳаётида тасдиқланганидек, баъзан ўқувчи ўз имкониятларини рўёбга чиқаришга шароит бўлмагани учун ҳам тарбияси оғирлар қаторига қўшилиб қолар экан. Ундан дарсда онда-сонда сўрашади: ўқитувчи унинг билимига ишонмайди,

дарс пайтида унга эътибор беришга вақтдан қизғанади. Агар ўқувчига тез-тез муурожаат қилинса, унга ўз фикрини баён қилиш, таклиф этилса, унинг хулқида шаклланиб қолган стереотиплар аста-секин ўзгара бошлайди.

Уқтириш - кишиларнинг мулоқот фаолияти жараёнида ўзаро таъсир этишлари воситаларидан биридир. Уқтиришнинг ўзига хослиги, инсон руҳиятига унинг ўзига сьездирмасдан таъсир этиши, шахс психикаси, таркибий тузилишига беихтиёр кириб бориш ва кундалик ҳаётдаги қилиқлар, интилишлар, мотивлар ва йўл- йўриқларда акс этишидир.

Ҳар қандай педагогик таъсир этишда уқтириш элементи мавжуд бўлади. Тўғри ташкил этилган уқтириш ўқувчиларнинг онгли равишдаги фаоллигини оширишга бевосита таъсир кўрсатади.

Сўз ёрдамида ўқувчида тетиклик ёки кўрқув, хурсандлик ёки ҳафалик, ўзига ишонч ва ишонмаслик, қизиқувчанлик ёки зерикиш, бошқаларга ишониш ёки улардан ҳадиксираш каби сезгиларни вужудга келтириш мумкин. Ўқитувчининг ёмон кайфияти тўлқин каби бир зумда ўқувчиларни қамраб олишини ҳам фақат уқтириш билангина тушуниш мумкин. Ёки асабийлашган характерга эга бўлган гуруҳ раҳбари тез орада асабий ҳолат гуруҳда мулоқот меъёрига айланиб қолганлигидан таажжубланади.

Педагогик уқтириш самарадорлигини оширишнинг умумий шартлари қуйидагилардан иборат:

- ўқув материалининг мазмуни;
- уқтириш амалга оширилаётган вазият;
- уқтириш натижасида ўқитувчининг ишончи;
- ўқувчиларнинг ўқитувчига муносабати (ҳурмат қилиши);
- ўқувчиларнинг ёш даврлари ва индивидуал хусусиятлари эътиборга олиниши;
- ўқувчиларнинг уқтириш техникасини эгаллаганликлари;
- уқтириш натижасида қарор топган хислатларни рўёбга чиқариш учун шарт-шароитлар яратиш.

Уқтиришни туркумларга ажратиш учун қуйидагилар асос қилиб олинади.

1. Уқтириб таъсир этиш манбалари бўйича:

- а) бошқа киши томонидан уқтириш
- б) ўз-ўзини уқтириш - бундай уқтириш объекти ва субъекти бир-бири билан устма-уст тушади

2. Уқтириш объектининг ҳолати бўйича:

- а) уйғоқ ҳолатда уқтириш
- б) табиий уйқу ҳолатида уқтириш
- в) гипноз ҳолатида уқтириш

Замонавий дидактикада гипноз ҳолатда уқтириш ва табиий уйқу ҳолатида уқтириш (туш кўраётганда чет тилини ўрганиш - гипнопедия) ҳам кўлланилишидан қатъи назар, биз педагогик муносабатлар истиқболини белгиловчи уйғоқ ҳолатда уқтиришни ўрганамиз.

3. Ўқитувчининг мақсади бўйича:

- а) олдин мўлжалланган уқтириш;
- б) олдиндан мўлжалланмаган уқтириш.

Олдиндан мўлжалланган уқтиришда ўқитувчи ўз мақсадига эришиш учун ўқувчига онгли ва изчиллик билан руҳий таъсир кўрсатиб боради.

4. Уқтириб таъсир кўрсатиш унинг оқибатига қараб:

- а) ижобий
 - б) салбий кўринишлар бўлиши мумкин.
- ижобий психологик сифатлар (одатлар, қизиқишлар, қарашлар, муносабатлар) шаклланади.
 - салбий уқтириш жараёнида эса онгли ва беихтиёр олдиндан кўзлаб мўлжалланмасдан кишига салбий психологик сифатлар (ўз-ўзини паст баҳолаш, масъулиятсизлик, журъатсизлик ва ҳоказолар) киритиб борилади.

5. Уқтириш мазмунига қараб икки турга бўлинади:

- а) очикдан-очик уктириш, бунда уктириш мақсади унинг шаклига мос келади. Уктирувчи тўғридан-туғри ва очик ҳолда ўқувчини баъзи хатти-ҳаракатларини бажаришга ёки бундан ўзини тўхтатишга чақиради. «Сен бундан кейин доим дарсни тайёрлаб келасан, сенга ишонаман» (аниқ шахсга йўналтирилган фикр)
- б) Ёпиқ (воситали) уктириш. Бунда таъсир этиш мақсади «ниқобланган» бўлади. Ўқувчи уктирувчини кучга эга эканлигини кўп ҳолларда англамайди.

Бу ҳолда сўзловчи тингловчида айнан ўзидаги тасаввур, киёфа ва сезгиларни гавдалантиради. Натижада унинг олдида тўла ишонч қозонади. Уктириш кишиларнинг мулоқотда ўзаро таъсир этиш жараёни сифатида ихтиёрий ва ихтиёрсиз тўғридан-туғри кўринишга эга бўлиши мумкин.

Мулоқот- ахборот жараёни бўлиб, ахборот икки йўналишда бошқариш субъектидан (педагог) бошқариш объектига (ўқувчига) боради ва, аксинча, объектдан субъектга боради. Педагог бевосита шахслараро мулоқотдан ўз тарбияланувчилари, умуман жамоа ҳақида, ундаги ички жараёнлар ҳақида кўпгина хилма-хил ахборотларга эга бўлади. Ўз навбатида, педагог мулоқот жараёнида ўз ўқувчиларига ҳам мақсадга қаратилган ахборотни маълум қилади.

Педагогик мулоқот - ижтимоий-психологик жараён сифатида қуйидаги функциялар билан характерланади: шахсни ўрганиш (билиш), ахборот алмашиш ва фаолиятни ташкил этиш.

Мулоқотнинг ахборот алмашиш функцияси маънавий бойлик ва янгиликлар билан ўртоқлашиш жараёнини ривожлантириш учун ижобий иштиёқлар, ҳамкорликда ва фикрлаш учун шароитлар яратишдан иборат.

Роллар алмашилиши ёрдамида мулоқот ўрнатиш эса уларда у ёки бу ижтимоий шаклланиб қолган хатти-ҳаракатни дастурлайди. Ўқитувчилар ўқув-тарбиявий жараёнда шахс-рол шаклидан фойдаланадилар: дарснинг айрим элементларини бажаришга ўқувчиларни таклиф қиладилар. Бунда ўқувчилар томонидан ўз шахси (мен)ни, ўз кадр-қимматини, шахсини

муносиб баҳолаш ва келажагини тасаввур эта билиш учун интилишларини таъминлаш имконияти туғилади.

Мулоқотнинг энг муҳим функцияларидан бири - ҳамдард бўлишдир. У бошқа киши ҳиссиётларини тушуниши, бошқалар нуқтаи назарини маъқуллаш қобилятини шакллантириши жараёнида амалга ошади ва жамоадаги муносабатларни меъёрга келтиради. Бунда ўқувчига унинг истакларини тушуниш ва булар асосида ўқувчига таъсир этиш зарурлигини англаш ўқитувчи учун жуда муҳимдир.

Дасрга тайёргарлик кўриляётганда мулоқотнинг барча функцияларидан комплекс фойдаланишни режалаштириш зарур. Бунда энг муҳими ўқувчиларнинг ўз шахсини намоён қилишларини ва ўз қобилятларини кўрсата олишларига эришиш мумкин.

Ўқувчиларга тарбиявий таъсир кўрсатувчи манбалар ичида ўқитувчи муҳим ўрин тутди.

Ўқитувчи ўқувчининг онги, сезгиси, фаолияти ва, ҳатто, характерларига таъсир кўрсатувчи қандай усуллар қўллашга эга. Барча ёш ўқитувчилар ҳам бу усулларни тушуниб ўқувчиларга таъсир кўрсатишда улардан фойдаладиларми?

Мулоқотнинг ижтимоий-психологик назарияси ва педагогик тажрибаларни ўрганиш педагогик таъсир этиш икки усулдан - ишонтириш ва уқтиришдан иборат эканлигини кўрсатади.

Ишонтириш - ўқувчиларга хатти-ҳаракатларнинг тўғрилиги ва зурурлигини, шунингдек, айрим хулқ-атворларнинг нотўғрилигини тушунтириш ва исботлашдир. Ишонтириш жараёнида ўқувчиларга янги билим, кўникма ва малака ҳамда ахлоқий сифатлар шакллантирилади. Булар эса ўқувчилар ва уларнинг атрофидагилар учун меъёр(мезон) бўлиб ҳисобланади.

Ўқитувчининг ҳар қандай тарбиявий таъсир кўрсатиши, оқибат-натижада ўқувчи руҳиятига ҳар томонлама таъсир кўрсатишга, яъни ўқувчиларда

иждобий ҳиссиётларни: ҳулқ-атвор, муносабатлар, хатти-ҳаракатларни шакллантириш ва мустаҳкамлашга йўналган бўлади.

Педагогик мулоқотда учрайдиган камчиликлар қуйидагилар:

1. Эҳтиётсизлик, шахсиятпарастлик, суҳбатдошни ортиқча мажбурлаш;
2. Пассивлик, ўзини юқори қўйиш;
3. Ҳаддан ташқари жонбозлик кўрсатиш

Ўқитувчига жамият томонидан қўйиладиган талаблар, турли хилдаги ижтимоий кутишлар, педагогнинг индивидуаллиги, унинг, шу тариқа талабларга жавоб беришга субъектив тайёрлиги муайян ўқитувчининг педагогик мулоқотга нақадар тайёрлигидан далолат беради.

Ўқитувчи профессиограммаси муайян фан томонидан ўқитувчига қўйиладиган махсус талабларни ўз ичига қамраб олиши лозим. Бўлажак ўқитувчи у ёки бу хилдаги фан томонидан қандай талаблар қўйилишини билиши ва шу аснода ўқув-тарбия жараёнини ташкил қилиш учун педагогик олий ўқув юртларида муайян мутахассислик бўйича ўқитувчи профессиограммаси ишлаб чиқилиши зарур. Профессиограмма психологик нуқтаи назардан ишлаб чиқариш фаолияти характеристикасининг (аниқ бирорта касб бўйича) келгуси амалий ишлар учун зарур бўлган мазмундаги барча томонларини ўз ичига олиши кераклиги устида боради.

Профессиограммада муҳим хислатларнинг борган сари бирмунча ортиб боришини ҳисобга олган ҳолда ўқитувчининг қуйидаги хислатлари кўрсатиб борилиши лозим:

- 1) ўқитувчининг шахсий хислатлари;
- 2) касбига хос билими;
- 3) ўз касбига хос хислатлари;
- 4) шахсий-педагогик уддабуронлиги;
- 5) ташкилотчилик малакалари;
- 6) коммуникатив малакалари;
- 7) гностик малакалари;
- 8) иждодий хислатлари.

Профессиограммани касбга хос равишда ўқитишни ташкил қилишда таълимнинг самарадорлиги ва унинг муваффақияти қандай билим ва кўникмаларга, айниқса, шахснинг қандай қобилият ва шахсий хислатларга боғлиқ эканлигини албатта кўрсатиш зарур.

Қобилият – бу кишининг бирор фаолиятга яроқлилиги ва шу фаолиятни муваффақиятли амалга оширишдир.

Педагогик қобилият – бу қобилият турларидан бири бўлиб, кишининг педагогик фаолиятга яроқлилигини ва шу фаолият билан муваффақиятли шуғуллана олишини аниқлаб беради.

Узоқ йиллар олиб борилган тадқиқотлар педагогик қобилиятлар мураккаб ва кўпқиррали психологик билимлардан иборатлигини кўрсатиб берди. Ана шу тадқиқот маълумотларидан фойдаланиб, педагогик қобилиятлар тузилишида муҳим ўрин эгаллайдиган қатор компонентларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- 1) дидактик қобилиятлар – бу ўқувчиларга ўқув материалини аниқ ва равшан тушунтириб, осон қилиб етказиб бериш, болаларда фанга қизиқиш уйғотиб, уларда мустақил фаол фикрлашни уйғота оладиган қобилиятлар;
- 2) академик қобилиятлар – математика, физика, биология, она тили, адабиёт, тарих ва бошқа шу каби фанлар соҳасига хос қобилиятлар;
- 3) пертсептив қобилиятлар;
- 4) нутқ қобилияти;
- 5) ташкилотчилик қобилияти;
- 6) авторитар қобилият;
- 7) коммуникативлик қобилияти;
- 8) педагогик ҳаёл;
- 9) диққатни тақсимлай олиш қобилияти.

Педагогик мулоқотда ҳазил-мутуйиба сезгисининг мавжудлиги ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятини энгиллаштиради.

Олимлар изланишларининг кўрсатишича, тажрибали ўқитувчиларнинг шахсий сифатлари орасида «қувноқ ҳаракат» доимо ажралиб туради. Чунки, у ўқувчиларни ниҳоятда чарчаган, диққатлари ўта тарқалувчи бўлган ҳолда ҳам ўқувчига дарсда ишчи вазиятни яратиш имконини беради. Бундай ҳолда, ўқувчиларни қизиқтирган мавзуда суҳбатлашади, қизиқарли ҳикоя ёки воқеани айтиб беради. Баъзи ўқитувчилар эса, аксинча, ҳажвий ҳикояни айта туриб, ўқувчиларнинг қулишига йўл қўймайди. Уларни жеркиб, тартибни бузмасликка чақиради. Ҳазил-мутуйиба сезгиси бўлмаган ўқитувчи ҳатто ўқувчиларнинг енгил ҳазилини ҳам кечира олмайдилар. Уларга қўпол муомалада бўладилар. Бу ҳол ўқитувчи-ўқувчи муомаласига салбий таъсир кўрсатади.

«Мактабдаги хушчақчақ ҳаётга худди душманга қўпол хато бўлгандек муносабатда бўлиш, кўпчилик ҳолларда йўл қўядиган жиддий камчилигимиздир», -деб таъкидлайди Л.Н.Толстой.

Дарс мароми ўқитувчи меҳнатининг маданиятигина бўлиб қолмай, балки унинг интизоми, дарснинг сифати ҳамдир. Дарс мароми юқори, лекин ўқувчиларга мос бўлиши лозим.

Дарсда энг мақбул маромга эришиш учун қуйидагилар тавсия қилинади:

- дарсда кўпчиликни қаноатлантирувчи «ўртача» маромни танлаш;
- ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини эътиборга олиш;
- дарсда якка тартибда ва ҳамкорликда бажариладиган ишларни оқилона уйғунлаштириш;
- ўқувчилар фаолиятларининг турли-туман шакллари кўллаш;
- вақтдан иложи борида самаралироқ фойдаланиш;

Дарс мароми ўқитувчи томонидан фақат иш жараёнидагина танланади.

Дарсда ўз-ўзини назорат қилишга ҳам ўқитувчилар эътибор беришлари лозим.

Ўз-ўзини назорат қилиш ёки ўқитувчи педагогик қобилиятининг тезроқ ривожланишига тажрибали педагоглар маҳорати «сирлари»ни тезроқ эгаллашга имкон беради.

Ўқитувчи ўз фаолиятини ўзи таҳлил қилар экан, у ўзини бошқариш ва такомиллаштиришнинг энг кучли куралига эга бўлади. Муваффақиятли ишлаш усуллари эгаллайди (диагноз-прогноз), бу эса, ўқувчида ўз меҳнатидан қониқиш ҳосил қилиш хислатларини уйғотади, унга маънавий қувват, ижодий иштиёқ бағишлайди.

Ўқитувчи ўз-ўзини ахлоқий баркамолликка эриштириши ижтимоий касб фаолиятини муваффақиятли олиб боришининг муҳим шартидир.

Ўқитувчи ўзининг дарсини ўзи таҳлил қилаётганда, қуйидагиларга эътибор бериши тавсия этилади:

- кўзланган мақсад ва дарс натижасини таққослаш;
- ўқувчилар билими, кўникмаси ва камол топишидаги силжишларни кўзлаган натижага мувофиқлигини аниқлаш;
- ўқувчилар дарсда иштиёқ билан ишлаганликларига алоҳида эътибор бериш.

“Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”ни амалга ошираётган замонавий мактаб ўқитувчисининг хислатлари, унинг ижодий фаолияти кириб келаётган ХХИ асрда шаклланиб, асосан амалий ишда, педагогик тажрибаларни эгаллаш жараёнида ўсиб-ривожлана боради.

Шу билан бирга ўқитувчи доимий равишда ўз малакасини ошириб, ўз ишининг муваффақиятини юқори даражада таъминлашга ёрдам берадиган шахсий хислатларини тарбиялаб бориши зарур.

1. *Ўқитувчилик касбини севиш педагогик одобнинг зарур талабларидан бири ҳисобланади. Ўз касбини севган кишигина бутун куч–ғайратини, қалб қўри ва дил ҳароратини бу ишга бағишлайди ва ўз фаолиятида яхши натижаларга эришади. Шунингдек, болаларни севиш, уларга меҳр-муҳаббатли бўлиш ўқитувчилик касби, ўқитувчи ахлоқий қиёфасида жуда*

муҳим аҳамият касб этади. Ўқитувчидан болаларга меҳрибонлик билан бирга талабчанлик ва қаттиққўллик ҳам талаб этилади.

Муаллимнинг билимдон бўлиши, маънавий баркамоллиги ўқувчи шахсининг шаклланишига ижобий ахлоқий таъсир ўтказди. “Қадимги аجدодларимиз, - деган эди И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузасида, - комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар”¹⁷.

Ўқитувчи ҳалоллик, ростгўйлик, ахлоқий поклик, одамийлик, камтарлик каби фазилатларга эга бўлиши педагогик одобнинг муҳим талаб-қоидасидир. Муаллим деярли ҳар куни ўқувчилар билан учрашади, савол- жавоб қилади, уларнинг яхши хулқи, эзгу ишларини маъқуллайди, билимини баҳолайди, ножўя хатти-ҳаракати учун танбеҳ беради.

Албатта, ўқитувчининг фикри, мулоҳазаларида нисбийлик, субъективлик аломатлари мавжуд. У ҳаммага айнан бирдек тўғри муносабатда бўла олмаслиги мумкин, лекин у ҳамма ўқувчиларга нисбатан холис ниятли, яхшилик қилишга интилувчи, адолатли киши эканлигига барчанинг ишончи комил бўлмоғи лозим. Синфда ўқитувчи **"яхши кўрадигани"**, **"ёмон кўрадигани"** бор деган таассурот туғдирмаслиги керак.

Фаннинг муҳим муаммолари юзасидан эркин фикр юрита олиши ва ниҳоят ўқувчиларни ҳам ижодий фикрлаш, тадқиқот ишларига ўргатиш ва жалб этишни талаб қилади. Хуллас, яхши ўқитувчи бўлиш учун бўлажак муаллим юксак педагогик одоб маданиятини эгаллаши зарур. Бунинг учун бўлажак ўқитувчи педагогик одобнинг талаб ва қоидаларини билиб, ўзлаштириб олиши, тажрибада педагогик фаолиятда қўллаши, ўзининг дунёқараши ва ахлоқий тажрибаси билан бойитиши лозим, фикрлаш ва ҳис этиш, турмушда синаб кўриш натижасида педагогик одобнинг талаб ва

¹⁷ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. 3-том. Тошкент: Ўзбекистон, 1996.

қоидалари ўқитувчининг шахсий этикодига, ахлоқий фазилатларига айланади.

Дарҳақиқат, ўқитувчи ёшларга таълим-тарбия берувчи киши. «Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг 5-моддасида шундай ёзилган: “Тегишли маълумоти, касбий тайёргарлиги бор ва юксак ахлоқий фазилатларга эга бўлган шахслар педагогик фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқига эга”. Чунки ҳукумат томонидан халқ таълими соҳасида ўртага қўйилаётган вазифаларни бажариш кўп жиҳатдан ўқитувчига боғлиқ.

Ҳар қандай мутахассис одоб-ахлоқ намуналарига эга бўлиши табиий, лекин педагогик одоблилик мутлақо ўзгача ҳолдир. Чунки табиатга, жамиятга, нотаниш кишиларга, жисм ва ашёларга, ўз-ўзига муносабатда ҳақиқий мезон ролини бажарувчи қобилиятга эга бўлишлик айнан ўқитувчи шахсида мужассамлашади. Педагогик назокат этнопсихологик ҳис-туйғулари, миллий характер хусусияти, ҳулқ, фаолият, муомала қоидалари, қонуниятлари ва кўникмаларидан меъёрий равишда мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланишда ўз аксини топади:

- эмоционал ҳис-туйғулар, кечинмалар, стресс ва аффектив ҳолатлар хоссалари, чегараларига батамом риоя қилиш;
- ҳулқ-атвор малакаларини амалиётда оқилона қўллаш;
- бачкана қилиқлар, ортиқча ҳаракатлар қилишдан ўзини тийиш;
- нутқ маданиятидан ташқари чиқмаслик, шахсиятга тегадиган иборалар ишлатмаслик, кўпол ва дағал сўзлар қўлламаслик;
- ҳиссий, ақлий билиш жараёнида муайян меъёрларга асосланиш, манманликни намойиш этмаслик;
- ўқувчилар ва ўқитувчилар жамоалари билан, ота-оналар ҳамда нотаниш кишилар билан муносабатга киришишда расмий, қатъий ишбилармонлик услубларига асосланиш ва ҳоказо.

Ўқитувчи - зиёлилар ичида маънавий дунёсининг муайян даражаси билан тафовутланиб, кўрсаткичи бўйича анча юксакликка эга инсон. Унинг бу

даражага эришиши манбалари - ўқитувчининг кундалик, ижодий изланиш фаолиятининг кўринишидан, ижтимоий статус ва ролни қатъий ижро этишдан иборат. Ўқитувчининг касбий маҳоратидан ташқари, унинг сиёсий, иқтисодий, тарихий билимларга эга бўлишидек зарурияти, эҳтиёжи, имконияти алоҳида аҳамият касб этади.

2. Педагогик назокат ўқитувчига мулоқотни ижобий ҳиссиётлар асосида қуришга, болалар билан психологик контактни сақлашга ёрдам беради.

Ўқитувчи педагогик назокат талабларига амал қилиб ўзида мулоқотнинг демократик услубини шакллантиради, ўқувчилар билан ҳақиқий мулоқот маданиятига эришади.

Педагогик назокат ўқитувчига болалар билан мулоқотда конфликт (қарама - қаршилиқ)дан қочишга, ўзаро муносабатни тўғри қуришга ёрдам беради.

Назокатли бўлиш барча кишиларга қўйилган ахлоқий талаб, айниқса педагогларга бу жуда муҳим. Педагогик такт ўқитувчининг касбий сифати, унинг маҳоратининг бир қисми.

“Такт” сўзи таъсир этиш маъносини билдиради. Бу кишилар ўзаро муносабатини бошқаришга ёрдам берувчи ахлоқий категориядир. Тактик хулқ инсонпарварлик принципига асосланиб, мураккаб конфликт ҳолатларида ҳам кишига ҳурмат сақлаб қолишни талаб қилади.

Педагогик такт - бу ўқитувчининг ўқувчига мақсадга мувофиқ педагогик таъсир ўлчови, мулоқотнинг маҳсулдор услубини ўрнатиш кўникмаси. Педагогик такт ўқувчилар билан мулоқотда охирги ҳолатга (чорага) йўл қўймайди.

Ҳурмат, эркалаш ва талабчанликни ҳам талаб этади. Ўқувчига муносабат уларнинг ёш хусусиятларига ҳам боғлиқ бўлади.

Кичик ёшдаги ўқувчиларга муносабатда ўқитувчи болани қучоғига олиши, бошини силаши, эркалаб чақириши мумкин. Катта ўқувчилар билан бундай ҳолатга айрим шароитларда йўл қўйилади. Ўспиринлар билан бундай муносабатда бўлишга йўл қўйиб бўлмайди. Улар ўзини катта, мустақил деб билишади.

Ўқитувчи такти дарсда, синфдан ташқари ишларда ва бошқа жойларда намоён бўлади.

Ўқитувчининг дарсдаги педагогик такти. Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги зиддиятлар таҳлили шуни кўрсатадики, бунинг муҳим сабабларидан бири - ўқитувчининг тактсизлигидир. Баъзи ўқитувчилар “нимага жим ўтиролмайсан, тагингда мих борми?” каби огоҳлантиришларни нормал ҳолат деб ҳисоблашади. Баъзи ўқитувчилар дарсга кириб ўқувчини кўчада кўрганлиги, ким билан юрганлиги ва қандай кийинганини кесатиб айтиб беради. Баъзан шундан зиддиятлар бошланади.

Назокат (такт) дарсинг барча этапларида зарур. Айниқса, ўқувчилар билимини баҳолаш вақтида бунга алоҳида эътибор бериш керак. Жавоб бераётган ўқувчининг гапни бўлиб, “ҳеч нарса билмайсан”, “бу гаплар нимага керак?” каби сўзлар билан уларни тўхтатиш мумкин эмас. Баъзи ўқувчилар назокатли ўқитувчи дарсида яхши гапира олса, тактсиз ўқитувчи дарсида жавоб беришда қийналадилар.

Барча ўқувчилар уларнинг жавобини эътибор ва ҳурмат билан тингловчи ўқитувчига жавоб беришни хоҳлашади. Ўқувчи гапираётганда ўқитувчи уни қувватлаб, қапаши, мимикаси билан маъқуллаб туриши керак. Жавобни бефарқ тингласа ёки менсимай эътибор бермаса, ўқувчи шу ўқитувчига жавоб беришдан қочади.

Баҳо қўйиш вақти ҳам муҳим. Баъзан ўқитувчи аввал яхши жавоб бермаган ўқувчи яхши гапириб қолса: “Сен мени ҳайрон қолдирдинг, сенга “4” баҳо қўйишга мажбурман”, - дейди. Аслида, у ўқувчи муваффақиятидан мамнун бўлиши керак эди.

Педагогик такт ўқитувчи хулқининг мослашувчанлиги – тактикани талаб қилади. Чунки ўқитувчи болалар олдида турлича назокатни талаб этувчи турли ролларда чиқади.

Синфда ўқувчилар дарсга тайёр бўлмаганда, қатъийлик ва муомаланинг совуқ бўлиши кузатилади. Синфдан ташқари ишларда кўнгил очиклиги,

мажбур этмаслик, айниқса, индивидуал суҳбат, саёҳатлар, дўстона алоқа, болаларга ишонч ўқитувчи учун зарурий ҳолатлар ҳисобланади.

Мулоқотда тактни танлаш ролли ҳолатлардан фойдаланиш кўникмаси билан боғлиқ. Бунда 4 та ҳолат бор:

- юқоридан қурилган ҳолат;
- пастдан қурилган ҳолат;
- ёнма-ён ҳолат;
- аралаш ҳолат.

Юқоридан ўрнатилган ҳолатда ўқитувчи ўзининг мустақиллигини, жавобгарлигини ўз бўйнига олишини, ҳеч ким билан ҳисоблашмаслигини кўрсатади. Бу ҳолат “Ота-она” ҳолати дейилади.

Пастдан ўрнатилган ҳолатда бўйсунувчан, ўзига ишонмайдиган шахс намоён бўлади. Бу “Болалар” ҳолати дейилади.

Ёнма-ён қурилган ҳолат шароитни ҳисобга олиш, бошқалар қизиқишини тушуниш, жавобгарликни ўзи ва болалар ўртасида тенг бўлиш кабиларда кўринади. Бу “Катта киши” ҳолати дейилади. Бунда ўқитувчи, “Мен сизлар билан маслаҳатлашмоқчиман” ёки “биргаликда ўйлаб кўрайлик” усулида иш кўради.

Баъзан ўқитувчи пассивлик ҳолатини кўрсатади. Масалан, “доскада адашади”, ўқувчилар эса катта қувонч билан уни тўғрилашади. Бу ҳолат ўқувчи мустақиллигини кўрсатишига кенгроқ имконият беради. Умуман, бу ҳолатларда ўқитувчи ўқувчилар билан рол алмашиб туради.

3. Педагогик назокатни эгаллаш шароитлари. Педагогик назокат педагог маҳорат билан бирга тарбияланади ва эгалланади. Ўқитувчининг маънавий етуклик даражаси, болалар билан мулоқот кўникмаларини ҳосил қилиши учун махсус билимларни эгаллашида ўз устида ишлаш натижасида эришади.

Аввало, бу билимлар ёш психологиясини ва болаларнинг индивидуал хусусиятларини билиш билан боғлиқ.

Ахлоқ асосларини билиш, хатти-ҳарактлардаги ахлоқий маънони кўриш ҳам катта аҳамиятга эга. Шу билан бирга, ўқувчига таъсир этиш йўлларини билиш улар қобилиятига айланиши лозим:

- болаларни севиш, ўз муҳаббатини кўрсатиш;
- болалар ҳулкидаги нозикликларни кўриш ва кузатиш;
- шароитга мослашиш;
- ҳамкорликнинг мақсадга мувофиқ йўлини танлаш;
- болалар билан суҳбат.

Тўғри мулоқот услубини танлашда ўзини бошқара олиш, адолатлилик, бошқалар тажрибасига ижобий ёндашув, педагогик техникани ривожлантириш, ҳазил-мутойибага мойиллик ҳам катта аҳамиятга эга. Бунда ўқитувчи болаларни ҳурмат қилиши ва ўз қадрини сақлаши муҳимдир.

Педагогик фаолиятда турли конфликтлар, педагогик вазиятлар учраб туради. Шунинг учун ёш педагоглар юқоридаги қоидаларни билиши лозим.

Педагогика ўз усулларини йўқ нарсадан яратмайди, уларни ўйлаб топмайди. У ҳаётдан кишилар ҳуқ-атворининг реал омилларини, болалар ҳаётини педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқ тарзда ташкил этиш вазифаларига жавоб берадиганларини танлаб олади, тарбиявий ишда педагогик таъсир кўрсатиш усуллари сифатида фойдаланади.

II-БОБ. Бўлажак ўқитувчиларнинг перцептив қобилиятини ривожлантирувчи технологиялар

2.1. Перцептив қобилиятни ривожлантиришнинг педагогик таъсир кўрсатиш механизмлари.

Педагогик таъсир кўрсатиш методикаси болаларнинг ижтимоий фойдали фаолиятини педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқ тарзда ташкил этиш учун фойдаланиладиган воситалар системасидан иборатдир. Бу воситалар тарбияланувчи шахсига қаратилган бўлиб, болаларнинг хулқ-атворини рағбатлантиради, уларнинг қийин ва мураккаб вазифаларини қувонч, ижодий шавқ-завқ манбаига, ҳар бир тарбияланувчи ўқувчининг шахсий муддаоларига айлантиради.

Педагогик таъсир кўрсатишнинг асосий усуллари талаб, истиқбол, рағбатлантириш ва жазолаш, жамоатчилик фикридир.

- Талаб — тажрибада жуда кенг тарқалган усул бўлиб, таълим ва тарбия жараёнида педагогнинг тарбияланувчига шахсий муносабатининг намоён бўлиши йўли билан у ёки бу хатти-ҳаракатларнинг рағбатлантирилиши ёки тўхтатилишини таъминлайди.

Педагогик таъсир кўрсатиш усули бўлган талаб билан коллективни ташкил этиш методи сифатидаги ягона педагогик талабларни бир-биридан фарқлаш керак. Агар ягона педагогик талаблар болаларнинг ижтимоий фойдали фаолиятини рағбатлантириш мазмунини ва коллективни жипслаштиришда педагоглар билан болаларнинг ҳаракатлари бирлигига эришиш йўллари таъминласа, талаб эса хулқ-автор ва фаолият нормаларини болаларнинг хатти-ҳаракатлари ҳамда ишларида амалга ошириш усулларида иборатдир.

- Истиқбол — таъсир кўрсатишнинг жуда таъсирчан усули бўлиб, у болаларнинг хатти-ҳаракатларини улар олдига мароқли мақсадлар қўйиш йўлини таъминлайди, бу мақсадлар уларнинг шахсий интилишлари, қизиқиш ва муддаоларига айланади. Бу усул мактаб ўқувчиларида шахснинг энг муҳим фазилатларидан бири бўлган мақсадга интилувчанликни

ривожлантиришга ёрдам беради.

- Рағбатлантириш ва жазолаш — тарбиянинг энг анъанавий усули бўлиб, болалар хулқ-атвориға тузатиш киритишни, яъни фойдали хатти-ҳаракатларни кўшимча рағбатлантиришни ва тарбияланувчиларнинг номақбул хатти-ҳаракатларини тўхтатишни таъминлайди, бунда уларнинг ҳуқуқ бурчларини кенгайтириш ёки чеклаш, уларға ахлоқий таъсир кўрсатиш йўлидан фойдаланилади.

Рағбатлантириш ва жазолаш методи ўзига хос хусусиятга эга бўлганлиги сабабли (бу ҳақда қуйироқда гап боради) унинг қўлланилиши алоҳида эҳтиёткорликни, педагогларнинг сезгирлиги ва хушмуомалалигини талаб қилади.

- Жамоатчилик фикри— таъсир кўрсатишнинг қудратли усули бўлиб, болаларнинг ижтимоий фойдали фаолиятини ғоят ҳар томонлама ва мунтазам рағбатлантириб боришни таъминлайди, жамоанинг тарбиявий вазифаларини анча тўлиқ амалга оширади. Бу усул жамоа аъзоларининг ижтимоий фаоллигини ва ўртоқларча бирдамлигини ривожлантиришга ёрдам беради.

Педагогик таъсир кўрсатиш усуллари алоҳида-алоҳида тасвирлашга ўтишдан олдин уларни муваффақиятли қўллашнинг умумий қоидаларини қараб чиқамиз;

Педагогик таъсир кўрсатиш усулларида самарали фойдаланишнинг зарур шарти педагогнинг болаларға бўлган муносабатларининг чинакам инсонпарварлигидир. Педагогик таъсир кўрсатиш усуллари ўз тарбияланувчилари тақдирига бепарво бўлган кишилар қўлида соф касб-корлик воситалари мажмуи эмас, бу усуллар бир жамоа бўлиб, ягона интилишлар, умумий масъулият билан бирлашган жонли кишиларнинг жонли муносабатларидир.

Қаттиқлик ва тошбағирликни, расмий маъмуриятчиликни ўзининг болалар билан муносабати нормасига айлантирган кишилар ҳақиқий педагог бўлолмайдилар. Бизнинг шароитимизда фақат педагоглар билан ўқувчилар

ўртасидаги ўртоқларча муносабатларни ривожлантиришга ва мустаҳкамлашга қаратилган йўлгина педагогик таъсир кўрсатишнинг асоси бўлиши мумкин. Бинобарин, у ёки бу усулларнинг қўлланилиши ҳар бир ҳолда ўқувчиларнинг фаолиятида фақат жузъий ўзгаришларга олиб келибгина қолмай, шу билан бирга ҳамisha педагоглар билан тарбияланувчилар ўртасидаги муносабатларнинг ривожланишига фаол хизмат қилади.

Педагогик таъсир кўрсатиш усулини қўллашнинг иккинчи умумий қоидаси шундан иборатки, бу қоида оқилона тайёрланган бўлиши лозим, уни амалга ошириш учун шарт-шароитнинг мавжудлигини назарда тутати.

Ўқувчиларнинг реал имкониятларини, уларнинг тарбиячи рағбатлантирадиган ишларни бажариш қобилиятини ҳисобга олиш педагогик таъсир кўрсатиш воситаларидан фойдаланишдаги шахсий ёндашувнинг моҳиятини ташкил этади. Баъзан у ёки бу педагогик таъсир натижасиз қолади, чунки педагог унинг амалга оширилиши учун зарур моддий воситаларнинг мавжуд бўлишини олдиндан таъминламаган бўлади. Масалан, барча ўқувчилар ҳам ишга зарур бўладиган асбоблар билан таъминланган эмас, ўқитувчи эса уларга навбатдаги топшириқни бажаришни таклиф қилади. Педагогик таъсир кўрсатишни амалга оширишда ўқувчиларнинг ёши ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш каби умумий принципларни изчиллик билан ўтказиш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Педагогик назокат — ўқитувчи ахлоқининг ижодий кўриниши. Педагогик назокатнинг зарурлиги.

Педагогик назокатнинг моҳияти ва хусусияти. Ўқитувчининг дарс жараёнидаги назокати. Назокат ва тактика.

Ўқитувчининг мулоқот одоби. Ёктириш ва ёктирмаслик. Дўстлик, қариндошлик, хизматдаги мослик, ҳамжиҳат бўлиб ишлаш, маслакдошлик, психологик муҳит, чиқиша олмаслик ва ўзаро муносабатдаги қийинчиликлар, уларни бартараф этиш йўллари.

Ўқув-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг билими ва хатти-ҳаракатларини баҳолаш, янги мавзунини тушунтириш, ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этиш, дарсдан ташқари ва ишдан ҳолис вақтларда ўқитувчининг назорати ва одобини. Ўқитувчи назорати ва одобини шакллантириш, ривожлантириш йўллари ҳамда унга эришиш шарт-шароитлари.

Педагогик техника ўқитувчиларга ўқув фаолиятида ҳам, ўқишдан ташқари фаолиятда ҳам зарур бўлган умумий педагогик малакалар мажмуидан ташкил топган.

Педагогик техника - бир қанча усулларнинг йиғиндиси бўлиб, буларга: 1) ўқитувчининг ташқи кўриниши. 2) ўқитувчининг нутқи киради.

«Педагогик техника» тушунчаси 2 гуруҳ таркибий қисмларга ажратилади.

Биринчи гуруҳ - бу таркибга ўқитувчининг ўз хатти-ҳаракатларини бошқаришга айтилади: 1) Ўз гавдасини бошқара олиш (мимика ва пантомимика). 2) Ўз ҳис-туйғусини, кайфиятини бошқара олиш (кераксиз психик зўриқишни олиб ташлаш, ижодий кайфиятни ўзи учун ва ўқувчилар учун ярата олиш). 3) Ижтимоий перцептив қобилият (диққат, кузатувчанлик, ҳаёл). 4) Нутқ техникаси (нафас олиш, овозни тўғри қўя олиш, дикция, нутқ, темп)

Иккинчи гуруҳнинг таркибий қисмлари - бунга жамоага ва шахсга таъсир эта олиш малакаси билан таълим-тарбия жараёнининг технологик томонлари киради.

Буларга қуйидагилар: *дидактик, таъкилотчилик, конструктив, коммуникатив малакалар* киради. Ўқувчиларга талаб ва баҳолашнинг техникаси, педагогик мулоқотни бошқариш, синф жамоасида ижодий ишни ташкил этиш ҳолатлари киради.

Иккинчи гуруҳнинг таркибий қисмларини кенгроқ очиб берамиз.

1. Дидактик малака (дидактика - таълим ва унинг мақсади, мазмуни, шунингдек таълим методлари, воситалари ва уни ташкил этиш ҳақидаги фандир).

Дидактик малака деб, ўқитувчининг билим ва малакаларини энг самарадор методлар ва воситалар билан ўқувчиларга етказиши тушунилади.

2. Ташкилотчилик малакаси: ўқитувчининг синф жамоаси, унинг таркиби, динамикаси, синф лидерлари ва паст мавқедагиларни билиши, шу маълумотларни эътиборга олиб, синфни моҳирлик билан бошқариши.

3. Конструктив малака: дарс ва дарсдан ташқаридаги жараёни моҳирлик билан ташкил эта олиш. Дарсда ўқувчиларга билим ва малакалар беришнинг энг осон ва қулай йўллари топа олиш.

4. Коммуникатив малака: дарс ва дарсдан ташқари жараёнда ўқувчи-ўқувчи, ўқувчи-ўқитувчи, ўқитувчи-ўқитувчи мулоқотини ижобий ташкил эта олиш. Педагогик мулоқот ёрдамида ўқувчиларга зарур билим ва малакаларни бера олиш қобилияти.

Аввало, педагогик техниканинг таркибий қисми сифатида ўқитувчининг нутқ малакаларини, яъни саводли гапириш, ўз нутқини чиройли ва тушунарли, таъсирчан қилиб баён этиш, ўз фикр ва ҳис-туйғуларини сўзда аниқ ифодалаш малакаларини айтиб ўтиш мумкин.

Педагогик техниканинг бошқа таркибий қисми педагогнинг мимик ва патномимик ифодалилигидир. Аниқ имо-ишора, маъноли қараш, рағбатлантирувчи ёки истехзоли табассум педагогик таъсир кўрсатишда кўп сўзни тушунтириш ёки эътироз билдиришга қараганда анча самарали муомала воситалари бўлиб ҳисобланади.

Педагогик ўзаро таъсир кўрсатишда ўқитувчининг ўз ҳиссий (психик) ҳолатини бошқариш, ўзида энг қулай ҳиссий (ижодий) жиддийлик даражасини ва умидбахшлик, хайрихоҳлик кайфиятини сақлаш, ўзининг ҳиссий дам олишини ташкил этиш маҳорати муҳим рол ўйнайди. Бу маҳорат педагогнинг касбий жиҳатдан ўз-ўзини назорат қилишини таъминлайди, кўп

йиллар давомида соғлом асаб тизимини сақлаб қолиш, асабий бузилишлардан, ҳиссий ва ақлий зўриқишдан ўзини тийиш ёрдам беради.

Педагогик ўзаро таъсир кўрсатишни ташкил этиш учун ўқитувчи актёрлик ва режиссёрлик маҳорати таркибий қисимларини эгаллаши зарур, уларни ўқитувчига болалар билан муомала қилишда тарбияланувчиларнинг ақл-идрокигагина эмас, балки уларнинг ҳис-туйғуларига ҳам таъсир кўрсатиш уларга оламга бўлган ҳиссий-қадриятли муносабатда бўлиш тажрибасини анча тўлиқ бера олишига имкон яратади.

Педагогик мулоқот маҳорати. Педагогик мулоқот - тарбия мақсадларида педагог билан тарбияланувчилар орасидаги контактлардир. У педагогнинг ўқувчиларга касбий таъсиридан иборат бўлиб, ўқув-тарбия фаолиятини ва улар орасидаги муносабатларни оптималлаштиришга қаратилган.

Педагогик мулоқот техникаси учун нутқ маданиятига эга бўлиш, тўғри нафас олишни ишлаб чиқиш энг катта - энг асосий қийматдир. Оғзаки нутқ маҳоратини юксалтириш, нафақат ҳикоя ва тушунтириш, балки урғу берилган сўз ҳам педагогик таъсир усулларида яхшироқ фойдаланишга имкон яратади.

Педагог ўзининг овозини ва кўринишини бошқаришни билиши, ташқи қиёфани, мимикани ушлаб туришни билиши зарур.

Мен фақат «буёққа кел» ни 15-20 хилда гапира олганимдан, афт, ташқи қиёфа ва овозни 20 кўринишда бера олганимдан сўнггина ҳақиқий мастерга айландим,- дейди буюк педагог А.С. Макаренко.

Муаллимнинг педагогик маҳорати қуйидаги асосий қисмлардан ташкил топиши мумкин:

1. Педагогнинг ўз фикрини, иложи борида, содда, раво ва етарлича тўлаликда тингловчига етказа олиши ва бошқа омилларга боғлиқ бўлган ўқитиш ишларини бажариши зарур;

2. Дарсни ташкил қилишда тингловчининг билим даражаси, уларнинг тақдим этилаётган билимларни қабул қила олиш маҳорати ва интилишини ҳисобга олган ҳолда маъруза, семинар ва ҳ.к. лар тайёрланган бўлиши ва

нихоят муаллимнинг тингловчиларни ўзи билан бир хилда интилиб боришини - бир фазада ишлашини ташкил эта олиши;

3. Ўқитиш методлари, усулларини ҳар томонлама эгаллаган бўлиши;

4. Муаллимнинг салоҳияти ўтилаётган фан йўналишида ишни аниқ ва самарали бажариши учун зарур бўлган педагогик талабга жавоб бериши, фаннинг таркибига кирувчи махсус бўлимларни юқори даражада эгаллаган бўлиши ва ўз ҳаракатлари учун жавобгарликни билиши;

5. Педагог ўз дarsi давомида ўқувчиларда ўтказилаётган машғулотлардан қониқиш ҳосил қилишига эриша олиши ва ўзи тузган дарс режасининг тўғрилиги ҳақида ишонч ҳосил қилиб, ўз устида янада яхшироқ ишлашга интилиши;

6. Педагог маҳоратни эгаллаши учун тарбия бериш қонуниятлари, тамойилларини ва уларнинг таркибий қисмларини билиши зарур, яъни ҳар бир аниқ ҳолат учун ўқитиш методини танлаш, жараёни белгиланган даража ва сифатда лойиҳалашни билиши;

7. Муаллимнинг ҳар қандай шароитда ҳам ўқувчиларнинг етарли тарбияланганлик даражаси, ривожланиши ва зарурий билимларга эга бўлишига эришиши;

8. Педагог талабанинг ҳар қандай саволига жавоб топиши, ундан қониқиш ҳосил қилиши зарур. Бунга эришиш учун муаллим ўз фанини чуқур билиши, унинг ривожланиш истиқболини кўра билиши керак;

9. Муаллимнинг дарс ўтиш санъати ўтилаётган мавзуни ундан олдинги ва уйга берилган мавзулар билан боғланган ҳолда ўқувчи (талаба)ларнинг фаоллигини ошириш орқали чуқур ўзлаштиришга эриша олиши;

10. Педагогнинг ўқув жараёнида самарали тарбиявий иш олиб бориши, юқори маънавият ва ватанпарварлик туйғулари ҳамда меҳнатсеварликни шакллантира олиши зарур;

11. Талабаларни ўтилатган мавзуга жалб қилиб, уларнинг фаоллигини ошириш ва қобилиятларини мустаҳкамлаш асосида уларни илмий жиҳатдан ривожлантиришга эриша олиши;

12. Педагогнинг вазифаси ўқув жараёнида ижобий туйғуларни яратиш йўлини топиши ва ўқувчилар билан биргаликда фикр юритиб, ўқув муаммосининг ечимини излашда муваффақиятга эришса, унда у дарсни тўғри ташкил қилган, деб баҳолаш мумкин;

13. Муаллим томонидан ўтказиладиган ҳар бир машғулот талабалардан таҳлилни, материални қисмларга ажрата олишни, таққослаш асосида улар орасидаги боғлиқликни ҳосил қилишга ўрганиш ва бошқалардан иборат бўлиши мақсадга мувофиқ.

Демак, педагогик маҳорат муаллимнинг шахсий маданияти, катта назарий ва амалий билимлар эгаси эканлиги, ўқитиш ва тарбиялаш усулларида моҳирона фойдалана олиши - педагогик техника, яъни предметни ўргатишда аниқ мантиқий тартибни, кетма-кетликни, ўзаро ва фанлар орасидаги боғланишлар тизимининг бир бутунлигини сақлаган ҳолда, талабаларда замонавий фан ва техника тараққиётидан моҳирона фойдалана олиши, фикрлаш қобилияти ва исбот ҳамда талабалар тафаккурини ривожлантиришдан иборат.

Педагогик техника шундай йиғиндики, у ўқитувчининг энг яхши ижодий хулқ атворга эга бўлиши, бошқача айтганда, ҳар қандай педагогик вазиятда тарбияланувчига самарали таъсир кўрсатишига ёрдам беради.

Педагогик техника малакаларининг муҳим хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

Педагогик техниканинг аниқ ифодаланган индивидуал шахсий тарзда бўлиши, яъни педагогнинг индивидуал психо-физиологик хусусиятлари асосида таркиб топади. Индивидуал педагогик техника педагогнинг ёши, жинси, мижози, феъл-атвори, сиҳат-саломатлиги, анатомик-физиологик хусусиятларига боғлиқ бўлади.

Педагогик таъсир кўрсатишда юқоридаги малакалар орқали педагогнинг маънавий ва эстетик нуқтаи назарлари тарбияланувчиларга янада тўлароқ очиб берилади.

Педагогик техника малакаларининг шаклланиш даражаси маълум даражада педагогнинг умумий маданият даражасини, яъни шахснинг педагогик имкониятларини акс эттиради.

Педагогик техника 2 турдаги кўникмалар гуруҳидан иборат:

Ўзини-ўзи (гавдаси, ҳиссий ҳолати ва нутқ техникаси)ни бошқара олиши;

2. Педагогик вазифаларни ҳал этишда ўқувчилар билан ҳамкорликда ишлашни уддалаши (дидактик, ташкилотчилик малакалари, бевосита таъсир этиш техникаси).

Педагогик техника қуйидаги икки гуруҳ йиғиндисидан иборат:

1. Педагогнинг ўз хулқини бошқара олиши:

а) Ўз-ўзини бошқара олиш, мимика ва тактикалари;

б) Ҳиссиёти, руҳий ҳолатини бошқара олиши, ижобий

вазиятни вужудга келтириш;

в) Мантиқий фикр тузиш, қобилияти, диққати, уқиб олиш, сезгирлик, ўзини қўлга олишликни эгаллаш;

г) Нутқ техникаси, нафас олиши, овозни тингловчиларга мослаштира олиши. Талаффуз тарзи, нутқ суръати.

2. Педагогик жараён шахс ва жамоага таъсир кўрсатиш бўлиб, у таълим-тарбия жараёнининг технологиясини очиб беради. Унга педагогнинг дидактик, ташкилотчилик, конструктивлик, коммуникатив кўникмалари, қуйидаги талабларнинг технологик усуллари, педагогик мулоқотни бошқариш, жамоанинг ижодий ишларини ташкил этиши ва бошқариши киради.

Ёш ўқитувчиларнинг педагогик техникасида қуйидаги жузъий камчиликлар учрайди:

- ўқувчи ёки унинг ота-онаси билан сидқидилдан сўзлаша олмаслик;
- ғазабни тўхтата олмаслик ёки уни ўз ўрнида ишлата олмаслик;

- ўзида ишончсизликни енга олмаслик;
- нутқининг равон эмаслиги;
- ортиқча қаттиққўллик;
- хушмуомала бўлишдан қўрқиш;
- жуда тез гапириш (айниқса, дарсда)
- ортиқча ҳаракат ёки бир жойда қотиб қолиш, қўлларни қаерга қўйишини билмаслик;
- ўз гавдасини тутишдаги камчилик (букчайиб, ерга қараб юриш, бефойда кулиш, ортиқча ҳаракат), турли жисмларни қўлида айлантириб юриш.
- Товушдаги камчиликлар: бир оҳангли, зерикарли, аниқ талаффуз (дикция)нинг йўқлиги, хона учун зарур товуш баландлигини танлай билмаслик.
- Нутқдаги камчиликлар: нутқнинг ҳаётий эмаслиги, ифодали ўқиш малакаси (интонация)нинг йўқлиги.

Юқоридаги камчиликлар ўқитувчи учун ўқувчиларга самарали таъсир этишга тўсиқ бўлади. Камчиликларга талабалик даврида барҳам бериш бўлажак педагоглар учун жуда аҳамиятлидир.

Педагогнинг ташқи кўриниши эстетик жihatдан мукамал бўлиши керак. Ўқитувчиларнинг ташқи қиёфаси ҳам унинг обрў топишига таъсир этади. Ўқитувчининг сарамжон-саришталиги, озодалиги, яхши одатлари, чиройли қадди-қомати ва юриш-туришлари ўқувчиларда жуда яхши таъсурот қолдиради.

Ўқитувчи педагог қўйидаги хислатларга эга бўлиши керак:

- а) ортиқча бадқовоқ бўлмаслик;
- б) бошқалар нуқсонларини ошириб кўрсатмаслик;
- в) ҳазил мутойибага мойил бўлиш;
- г) хушмуомала бўлиш ва келажакка ишонч билан қараш;

Бундай сифатларни эгаллаш шартлари қўйидагича:

Ўз касбини, жамиятдаги ўрнини онгли равишда тушуниш, бурч сезгисининг устунлиги, педагогик зийраклик, ҳиссий сезувчанлик ҳамда ўзини-ўзи таҳлил қилиш ва тўғри баҳолаш.

Дарсга тайёргарлик кўраётган ва ўзида ишончсизлик, қўрқинч сезаётган ёш ўқитувчи жисмоний ва руҳий эркинликка эришиш мақсадида куйидагича релаксация сеансини (тренингни) ўтказишлари тавсия этилади.

«Мен тинчман, мен ишонч билан дарс беряпман, ўқувчилар мени тингламоқдалар. Дарсда ўзимни бемалол ҳис этаяпман. Мен дарсга пухта тайёрланганман. Дарс кизиқарли, уни яхши тугатаман. Мен ўзимни бошқара оламан. Кайфиятим жуда яхши. Ўқувчилар мени ҳурмат қиладилар, талабларимни бажарадилар. Дарсдаги меҳнат менга ёқади. Мен ўқитувчиман».

Пантомимика - бу гавда, қўл ва оёқларнинг ҳаракатидир. У асосий фиркни ажратиб кўрсатишга имкон беради. Қиёфаларни яққол гавдалантиради. Ўқитувчи дарсда ўқувчилар олдида тўғри туриш ҳолатини машқ қилиши керак (оёқлар оралиғи 12-15 см, ўнг оёқ бироз олдинда), барча ҳаракатлар ўзининг оддийлиги ва нафислиги билан ўқувчилар эътиборини тортиши лозим.

Гавда тутиш этикаси: олдинга-орқага тебраниш, оғирликни бир оёқдан иккинчи оёққа ўтказиб туриш, стул суянчиғига таяниб туриш, бошни қашлаш, бурунни артиш, кулоқ кавлаш каби зарарли одатларга йўл қўймайди. Ўқитувчи гавдасининг ҳаракати чегарали ва босиқ бўлиши, ортиқча силкиниш ва кескин ҳаракатлардан ҳоли бўлиши шарт.

Мимика - юз мускуллари орқали ўз сезгиси, фикри, кайфиятини ифодалашдир. Ўқитувчининг юз ифодаси ва қараши баъзан ўқувчиларга сўздан ҳам қаттиқроқ таъсир кўрсатади. Мимика ахборотнинг хусусий аҳамиятини оширади, уни пухтароқ ўзлаштирилишини таъминлайди. Ўқувчилар ўқитувчи кайфияти ва муносабатини унинг юзидан уқиб оладилар. Шунинг учун ҳам ўқитувчининг юзи унинг сезгирлигини ифодалаши билан бирга уларни яшириб туриши ҳам лозим. Оила

ташвишлари, ташқаридаги келишмовчиликларни ўқитувчи ўзининг юз ифодасида билдирмаслиги керак. Пиёда юриш, дам олиш, китоб ўқиш билан рухий зўриқишлар бартараф этилади.

Юз ифодаси ва ҳаракатлар фақат дарс мақсадига, ўқув-тарбиявий ишни яхшилашга йўналтирилиши лозим.

Юз ифодасида кўзлар муҳим ўрин тутди. Жозибасиз кўзлар маъносиз қалбни акс эттиради.

Ўқитувчи юз мускуллари ва кўзларини тез-тез ҳаракатлантириш билан бирга уларни бирдай қотиб қолишидан эҳтиёт бўлиши лозим. Ўқитувчи нигоҳи ўқувчиларга қаратилган бўлиши, бевосита кўриш контактини вужудга келтириши зарур, барча ўқувчиларни диққат марказида ушлаб туришга интилиши лозим.

Педагогик техниканинг таркибий қисмларидан бири **ўқитувчининг нутқ малакаларини**, яъни саводли гапириш, ўз нутқини чиройли ва тушунарли, таъсирчан қилиб баён этиш, ўз фикр ва ҳис-туйғуларини сўзда аниқ ифодалаш малакаларини эгаллашдан иборат.

Ўқитувчининг нутқ маданиятига эга бўлиши, тўғри нафас олишни ишлаб чиқиши энг катта – энг асосий қийматдир. Оғзаки нутқ маҳоратини юксалтириш, нафақат ҳикоя ва тушунтириш, балки урғу берилган сўз ҳам педагогик таъсир усулларида яхшироқ фойдаланишга имкон яратади.

Педагог ўзининг овози ва кўринишини бошқаришни билиши, ташқи қиёфани, мимикани ушлаб туришни билиши зарур.

Мен фақат «буёққа кел» ни 15-20 хилда гапира олганимдан, афт, ташқи қиёфа ва овозни 20 кўринишда бера олганимдан сўнггина ҳақиқий мастерга айландим,- деган А.С. Макаренко.

Ўқитувчининг такомиллашган нутққа эга бўлиши - ўқув материалларининг ўқувчилар томонидан пухта ўзлаштирилишини таъминлаш гаровидир. Ўқувчилар ўқитувчи нутқига алоҳида эътибор берадилар. Бирор ҳарф ёки товуш нотўғри айтилиши кулгига сабабчи бўлади. Бир хил оҳангдаги нутқ ўқувчиларни тез чарчатади.

Айрим мутахассислар товуш ва унинг тембри туғма хусусият, дейдилар, лекин ҳозирги экспериментал физиология товуш сифатининг ўзгариши мумкинлигини тасдиқлайди. Нутқнинг ифодали, соф бўлиши устида ишлаш фикрларнинг равон бўлишига таъсир қилади. Нутқ имо-ишора, мимика, ҳаракат билан бирга содир бўлади, узлуксиз ўзини тута билиш таъсирчан воситаларини танлашга муваффақиятли равишда тузатиш киритиб бориш имконини беради.

Бугунги кунда нутқ техникаси бўйича бир неча машқ комплекслари ишлаб чиқилган. Улар, асосан театр педагогикаси тажрибасига асосланган бўлиб, сўзлашиш пайтида нафас олиш, товуш ҳосил қилиш ва уни маъноли ифодалаш малакаларини такомиллаштиради, бу эса ўқитувчига ўз сўзи мазмунини ўқувчиларга янади тўлақонли қилиб етказишга имкон беради.

Нафас олиш организмга ҳаёт бағишловчи физиологик функцияни бажаради. Шу билан бирга у нутқ энергия базаси бўлиб ҳам ҳисобланади. Нутқ сўзлаётганда нафас олиш - фонацион нафас олиш дейилади (ренготовуш). Кундалик ҳаётдаги нутқ асосан диалог шаклида бўлади. Шунинг учун ҳам нафас олиш ортикча қийинчилик туғдирмайди. Дарс давомида ўқитувчи жуда кўп гапирди, янги мавзунини тушунтиради, маъруза ўқийди. Нутқ сўзлашда қайси мушакларнинг иштирок этишига қараб нафас олиш 4 турга бўлинади.

Юқори нафас - елкаларнинг кўтарилиб тушиши ва кўкрак қафасининг юқори қисми иштирокида ҳосил қилинади. Бу бўш юзаки нафас бўлиб, унда ўпканинг фақат юқори қисми иштирок этади.

Кўкрак нафас - қовурғалар ўртасидаги мушаклар ёрдамида ҳосил бўлади. Бунда кўпроқ нафаснинг кўндаланг ҳажми ўзгаради. Диафрагма иштирокидаги нафас - кўкрак нафаснинг бўйлама ҳажмини ошиши ҳисобига вужудга келади. Диафрагма - қовурғали нафас, диафрагманинг қисқариши қовурғалар оралиғидаги нафас мушаклари иштирокида вужудга келади.

Товуш - чиқарилаётган ҳаво ҳиққилдоқдан ўтиши пайтида овоз пардаларининг тебраниши натижасида вужудга келади. Товуш ўзининг кўйидаги хусусиятлари билан характерланади:

Товуш кучи - товуш аппарати органларининг фаол ишлашига боғлиқ. Чиқарилаётган ҳаво оқимининг товуш тарқашига бўлган босими қанча катта бўлса, товуш ҳам шунча кучли бўлади.

Аммо, оддий нафас олгандаги ҳаво нутқ учун камлик қилади. Нутқ нафасида нафас чиқариш, нафас олишга қараганда анча чўзиқроқ давом этади. Овоз нафас чиқарганда юзага келади. Диафрагмани, қорин мускулларини ва қовурғалараро мускулларни мустаҳкам қилувчи махсус машқлар мавжуд. Буларга етган жойда бурун орқали чуқур нафас олиш киради. Сиз ўпканинг кичик бўлакчалари нафасга тўлиб келаётганини, қорин мускулларининг таранглашаётганини ва пастки қовурғаларнинг кенгаяётганлигини сезасиз. Худди шундай машқни тик турган ҳолда бажаришга уриниб кўриш керак. Аммо, иложи борица ҳаво ўпканинг пастки қисмларида бўлиши зарур.

Овоз - айниқса яхши овоз махсус машқ қилинмаса, баъзан йўқолиб кетади. Овоз аппарати уч бўлимдан иборат:

1. Генератор - овоз генерацияси овоз пайларида ҳосил бўлади, бунда оғиз бўшлиғининг роли кам. Овоз пайлари шовқин ва тонларни фарқлайди.

2. Резонатор тизими - бунда томоқ, халқум, бурун бўшлиғи, оғиз бўшлиғи қатнашади ва улар овознинг кучини (статикасини) ва динамикасини таъминлайди.

3. Энергетика тизими - ўпкадан келаётган кучли нафаснинг миқдори ва тезлигини таъминлайди.

Демак, овоз томоқдан (ўпкадан) келаётган ҳавонинг овоз пайлари орқали ўтишида ҳосил бўлади ва оғиз бўшлиғи ёрдамида кучаяди. Педагогнинг нутқи учун авваламбор товушнинг кучи зарур. Бу ўпкадан келаётган нафаснинг кучига ва тезлигига боғлиқ.

Товушнинг юқорилиги - бу товушни узоққа етказа олиш ва юқорипастлигини бошқара олишдир.

Товушнинг ҳаракатчанлиги ва ўзгарувчанлигини товушнинг мазмунига, шароитига, тингловчиларнинг кайфиятига қараб осон ўзгартира олиш мумкин. Ҳаракатчанлиги эса паст, ўрта, юқори типларга бўлинади.

Товуш парвози - товушнинг узоқ масофага узатилиши ва қаттиқлигини сошлаб олиш.

Товуш ихчамлиги ва ҳаракатчанлиги уни мазмунга тингловчи мослаб ўзгартира олиш имкониятини билдиради.

Диапазон - товуш ҳажми бўлиб, унинг чегараси энг юқори ва қуйи оҳанг билан белгиланади.

Диапазон қисқариши нутқнинг бир оҳанли бўлиб қолишига сабаб бўлади. Бир оҳангда гапириш ахборотни идрок қилишни сусайтиради, уйқуни келтиради.

Тембр - товуш рангдорлиги, ёрқинлиги ҳамда унинг ёқимлилиги ва алоҳидалигидир.

Дикция - аниқ талаффуз қилиш. Талаффузнинг аниқлиги ўқитувчи нутқининг ўқувчилар томонидан тўғри тушунилишини таъминлайди.

Ритм - бу айрим сўз ва бўғинларнинг айтилиши муддати ва тўхташ, нутқ ва ифодаларнинг навбат билан ўз ўрнида ишлатилишини билдиради. Ритм нутқнинг энг асосий қисмидир, чунки, нутқ оҳанги ва тўхтамлар ҳам тингловчиларга беихтиёр ўзгача ҳиссий таъсир кўрсатади. Сўзлаётганда образга кириш, овозни керакли жойда пастлатиш, оҳиста гапириш ўқитувчи маҳоратига боғлиқ.

Онгли равишда овозни машқ қилдириш узоқ, мунтазам ва индивидуал давом этади. Кўп олимлар олиб борган тадқиқотлари шуни кўрсатадики, паст овоз ўқувчилар томонидан яхши идрок этилади. Паст овоз уларга юқори овозга нисбатан ёқади. Юқори овоз ўқувчиларни ҳам,

Ўқитувчининг ўзини ҳам тез чарчатиб қўяди. Ўқитувчилар касалликларининг 40,2 фоизини овоз касалликлари ташкил этади. Овоз касаллигининг сабаблари: а) юқори овозда гапириш; б) овоз аппаратларидан тўғри фойдаланмаслик; в) овоз гигиенасига амал қилмаслик; г) овоз апаратининг туғма камчиликларидир. Турли хил овоз касалликларининг олдини олиш мақсадида ишдан сўнг педагог 2-3 соат давомида кам ва секин гапириши керак. 3-4 соат дарс беришдан сўнг бир соат овоз аппаратларига дам бериш керак.

Ўқитувчилар асабийлашмаслиги, айниқса, овқат ейиш кун тартибига риоя қилишлари керак. Масалан: аччиқ, иссиқ, совуқ, спиртли ичимликлар ичиш, чекиш овоз пайдо бўлиш аъзоларининг қизаришига, яллиғланишига сабаб бўлиши мумкин.

Томоқни қуриб қолишдан сақлаш учун мутахассислар сода ва ёд эритмаси билан ҳалқумни чайқаб туришни тавсия этадилар. Қуйидаги маслаҳатлар ҳам ўқитувчиларга фойдали:

1) Бир хил тонда гапириш овоз мускулларини чарчатиб қўяди. Агар ҳар хил, ифодали белгилар билан гапирилса, овоз аппаратлари соғлом бўлади.

2) Бўр-мелнинг майда чанглари овоз пайлари учун жуда ҳам зарарли, доимо доскани ҳўл латта билан артиш керак.

3) Дарс бергандан сўнг, агар ҳаво совуқ бўлса, тез юрмаслик керак. Чунки, совуқ ҳаво ҳалқумни яллиғлантиради.

Ўқувчиларнинг ўқитувчи нутқини яхши идрок этиши учун ўқитувчи товуш, сўзларни аниқ ва ифодали талаффуз этиши керак. Товуш, бўғин ва сўзларни тўғри талаффуз этишда овоз апарати: лаблар, тил, тиш, жағлар, танглай, кичик тил, ҳалқум, овоз пайлари қатнашади. Нутқдаги органик камчиликларни жарроҳлик ва логопедик услублар билан бартараф этиш мумкин.

Ноорганик камчиликлар эса: тўнғиллаб гапириш, соқовланиш, дудукланиш, баъзи бир товушларни талаффуз эта олмаслик, бурунда гапириш - манқалик, тез гапириш, чала гапириш.

Буларни бартараф этиш учун нутқ органи харақатини артикуляция гимнастикаси орқали машқ қилдириш тавсия этилади. Бу икки йўл билан амалга оширилади: а) нутқ аппаратларини машқ қилдириш, б) ҳар бир унли ва ундош товушларнинг тўғри артикуляциясини машқ қилиш.

Нутқнинг тезлиги, алоҳида бўғинларнинг ва сўзларнинг жаранглаши, шунингдек, нутқ ритмидаги паузаларга риоя қилиш нутқнинг ритмини ташқил этади. К.С.Станиславскийнинг таъкидлашича, интонация ва паузанинг ўзи, сўздан ҳам ортиқроқ эшитувчига ҳиссий таъсир этар экан. Нутқ тезлиги ўқитувчининг индивидуал хусусиятларига, нутқ мазмунига ва мулоқот вазиятига қараб ўзгаради.

Педагогик техникани эгаллашнинг асосий йўллари: ўқитувчи раҳбарлигидаги машғулотлар (педагогик техникани ўрганиш) ва мустақил ишлаш (касбий жиҳатдан ўз-ўзини тарбиялаш)дир.

Педагог малакаларининг индивидуал-шахсий тусда эканлигини ҳисобга олиб, педагогик техникани эгаллашда ва уни такомиллаштиришда касбий жиҳатдан ўз-ўзини тарбиялаш, яъни талабанинг ўзида моҳир ўқитувчига хос шахсий фазилатларни ва касбий малакаларни шакллантиришга қаратилган фаолият етакчи рол ўйнайди, деб айтиш мумкин.

Ташкилий-методик жиҳатдан педагогик техника машғулотлари индивидуал, гуруҳ билан ёки кетма-кетликда ўтказилиши мумкин. Масалан, зарур билимлар маърузаларда ёки тегишли адабиётни мустақил ўқишда эгалланиши мумкин.

Автоматлаштиришга доир айрим оддий ҳарақатлар (тўғри артикуляция, фонацион нафас олиш усуллари, релаксация усуллари ва шу кабилар) кетма-кет кўрсатилиш мумкин.

2.2. Ўқитувчининг перцептив қобилиятини ривожлантиришда педагогик технология принципларидан фойдаланиш йўллари.

Олий ўқув юртидаги касбий тайёргарлик жараёнида педагогик техникани эгаллаш ўқитувчига ўзининг касб йўналишининг бошланишидаёқ кўпгина хатоликларнинг олдини олишида, ўқувчиларга таълим-тарбия беришнинг юксак самарадорлигига эришишида ёрдам беради. Ўқитувчининг перцептив қобилиятини ривожлантириш эса педагогик технологияларнинг принципларидан оқилона фойдаланиш орқали амалга ошади.

Педагогик ўқув-тарбиявий жараёни олдиндан лойиҳалаш ва кейинги босқичда бу лойиҳани синф(аудитория)да амалга оширишни кўзда тутати.

Олдиндан лойиҳалаш – ушбу принцип педагогик технологиянинг муҳим принципи бўлиб, бу бўлажак ўқув-тарбиявий жараёни олдиндан лойиҳалашдир. Тўғриси айтганда ҳамма ҳам лойиҳа муаллифи бўлавермайди. Ўқитувчи бу шарафли ном – “педагог – технолог” соҳиби бўлиши учун шу китобда қайд этилган дидактик масалалар ва уни ҳал этиш технологияларини лойиҳалаш қонуниятлари билан чуқур таниш бўлиши керак. Бу эса, табиийки, ўқитувчидан ижодкор фаолиятни талаб этади. Лойиҳаланган технология дарс мавзусига ажратилган вақт диорасида жорий этилиши лозим. Ўқув вақти педагогик технологияни олдиндан кўришда муҳим кўрсаткич ҳисобланади ва ўқитувчи уни ҳисобга олиши шарт. Лойиҳаланаётган дидактик жараён синф ўқувчиларининг ўзлаштириш даражасига мос келиши, ҳамма учун тушунарли бўлиши жуда муҳимдир. Шундагина **якуний натижа** қўлга киритилади

Кафолатланганлик – педагогик технологиянинг яна бир муҳим принципи бу якуний натижанинг кафолатланганлигидир. Бу тушунча аслида нисбий ҳарактерга эга, чунки тузилган технология амалга оширилгач, яхшими ёки ёмонми, ҳар қалай маълум натижалар бўлиши ўқувчиларнинг ўқув матреиалларини турли даражада ўзлаштириб олишлари табиий. Бироқ бу ерда якуний натижа тасодифий ва паст кўрсаткичга эга бўлади. Гап

мавжудлик алгоритмининг кейинги икки босқичида кетяпти: назорат қилувчи ҳаракат дидактик жараённинг натижавий якунини аниқлаб беради ва тузатиш амали ўқувчиларнинг паст ўзлаштиришларига сабаб бўлаётган дидактик жараён хатоларини ёъқотиш усулларини кўрсатади. Хўш, якуний натижа қайси сатҳда бўлиши керак?

Ўқитишнинг тугалланганлиги – юқоридаги саволга педагогик технологиянинг шу принципи жавоб бера олади. Ўқувчининг тажрибаларни ўзлаштириш сифати (а) ўзлаштириш коэффисиэнти (Ка) билан аниқлайдиган бўлсак, тадқиқотларнинг кўрсатишича, агар $Ka < 0,7$ бўлса ўқитиш жараёни якунига етган, тугалланган деб ҳисобланади ва кейинги ўқув мавзусини ўрганишга киришиш мумкин., агар $Ka > 0,7$ бўлса ўқувчилар билан янги мавзунини ўрганиш фақат “ўзлаштирмовчилар” сонини кўпайтиради. Шу ўринда куйидаги ҳолатга алоҳида тўхталиш лозим. Мамлакатимиз ўқув юртларида ўқувчиларнинг ўзлаштириш сифати – $Ka > 0,55$ бўлса, яъни ўқув материални 55 % и ўзлаштирилса “қониқарли” деб ҳисобланаёпти. Олимларнинг фикрича бу кўрсаткич таълим тизимини ислоҳ қилишнинг дастлабки босқичлари учун етарлидир. Сабаби узоқ йиллар давомида шаклланган эски таълим тизими совет педагогикаси инқирозга юз тутди ва мамлакатимизда миллий таълим модели яратилди. Унинг келгусидаги ижобий “портлаш эффекти” Президентимиз томонидан илмий асосланди. Ана шу “эффект” натижасида ўқувчиларнинг ўзлаштириш сифати ҳам ошиб бораверади ва келажакда ривожланган давлатлар даражасига кўтарилади. Демак Ка ўзгарувчан қийматга эга бўлиб, турли давлатларнинг ижтимоий-сиёсий соҳасидаги туб ўзгаришларни ҳисобга олади. Мисол учун, америкача бихевиористик концепцияда “муваффақият қонуни” мавжуд бўлиб, ўқувчилар 95 % саволларга тўғри жавоб берсагина таълим муваффақияти тўғрисида фикр юритилади.

Замонавий ишлаб чиқариш ўзида эгилувчан автоматлаштирилган тизимни мужассам этганлиги билан ажралиб туради. Бугун янги технологиялар алмашувчанлик хусусиятига эга: зарурат туғилса янги

маҳсулот турига мос ҳолда ишчи ўринлар қайта жиҳозланиб, технологик жараён тузилмаси зудлик билан ўзгартирилади. Технологиянинг бу сифат кўрсаткичи эгилувчанлик ден юритилади.

Эгилувчанлик – янги педагогик технологияларга хос асосий принцип ҳисобланади ёхуд у педагогик технологиянинг қўлланиш соҳаларини таълим мазмуни ҳажмига мос ҳолда бирмунча кенгайтиради. Гап шундаки, у ёки бу мавзу бўйича лойиҳаланган технология ҳеч бўлмаганда фан бўлимлари чегарасида эгилувчанлик хусусиятига эга бўлиши керак. Ўқитувчида кам куч ва кам вақт сарфи эвазига фан мавзулари бўйича дидактик жараён тузилмасини ташхисли мақсадга мувофиқ тарзда алмаштири олиш ёки қайтадан лойиҳалаш имкони мавжуд бўлади. Мисол учун, физика фанининг “Куч” мавзуси бўйича лойиҳаланган технология аниқ ўрнатилган мавзу мақсадига мувофиқ кичик ўзгаришлар билан “Иш” мавзуси учун ҳам қўллаш имкони бўлса, шубҳасиз, лойиҳа муаллифи эгилувчанлик принциpga таяниб иш кўрган бўлади. Эгилувчанлик принципи асосида яратилган педагогик технологиялар таълим босқичларининг турлари учун ҳам қўл келади. Бу ерда фан дастури мавзулари уларнинг мазмуни ҳажм жиҳатдан ўзгаради, холос. Бу фикрни мисол ёрдамида тушунтирилса бизга маълумки кимё фани барча таълим муассасаларида ўқитилади. Шу фаннинг “Кислоталар” мавзуси бўйича олий мактаб талабалари учун лойиҳаланган технологияга қисман ўзгартиришлар киритган ҳолда умумий ўрта мактаб ўқувчилари учун ҳам қўллаш мумкин. Бу ерда ўқув материалининг ҳажми (К) ва ўқувчиларнинг юкланганлик коэффисиенти (э) ҳисобга олиниши керак.

Шундай қилиб, педагогик технологиянинг эгилувчанлигини таъминлаш ўқитувчидан дидактик жараёни кўриш қонуниятлари билан чуқур таниш бўлишини тақозо этади.

Янги педагогик технологиянинг сифат кўрсаткичлари нималардан иборат? У бошқа соҳа технологияларидан қайси жиҳатлари билан фарқланади? Ана шу саволларга жавоб топиш учун кўплаб педагогик

адабиётларни ўрганиш ва таҳлил қилишга тўғри келди ва натижада кўрсаткичларнинг асосий мазмуни педагоглар томонидан аниқланди:

1.Замонавийлик: Таълим амалиётига илмий асосланган ва тажрибада текширилган дидактикага оид янгиликлар, фаол методлар ва шакллар, тартиб-қоидаларни жорий этишнинг мажбурийлиги Миллий дастур ғоясидир. Аслида ҳам таълимнинг тараққиёт даражаси унинг мазмунига киритилаётган фан-техника янгиликлари билан тавсифланади. Педагогик жараёнда сусткашликка, ҳаракатсизликка ёъл қўйиш мумкин эмас, акс ҳолда таълим инқирозга учрайди. Шу жиҳатдан олганда таълим мазмунини узлуксиз янгилаб бориш янги педагогик технологияни жиддий шартларидан биридир. Бу ёъналишда олиб бориладиган ишлар, биринчи навбатда, ўқув дастурларидан таълим-тарбиявий аҳамияти кам бўлган тарихий материалларни чиқариб ташлаш мақсадини белгилайди. Бу ҳаракатлар ўқув предметини шундай тасаввур имконини берсинки, натижада ўқувчиларда у ёки бу фан тўғрисида мантиқий хулосалар шаклланиши, ўқув материалларини ўзлаштириш жараёнини енгиланиши, эгалланган билимларни амалиётга қўллаш имкониятлари вужудга келсин. Ўқув материалларини тизимлаш фанлараро алоқаларни ҳам тиғизлаштиришга, ихчамлаштиришга имкон бериши билан биргаликда баъзи бир ўқув ҳаракатларининг автоматлашувига ҳам замин яратади, ўқув вақтини тежашга, ўқувчилар ўзлаштириши зарур бўлган билим ва кўникмалар ҳажмини камайтиришга олиб келади.

2. Илмийлик. Таълимнинг дидактик масалаларини белгилашда фаннинг абстракция поғоналаридан тўғри фойдаланиш ҳисобига эришилади. Ўқитиш назарияси ва ўқув-тарбиявий ишларни такомиллаштириш техникаси доимий равишда ривожлантириш шарт. Шундагина замонавий таълим тўғрисида ижобий фикрлар айтиш мумкин бўлади. Бу эса ўз навбатида таълим-тарбиявий жараёнини узлуксиз тадқиқ қилишни, унинг натижалари амалиётда қўллаш зарурлигини кўзда тутати.

“Ўқитиш технологияси – бу таълимнинг илмий асосда такомиллаштириш синоними ёхуд **илмийлик** биринчи галда у ёки бу ечимнинг қиймати тўғрисидаги хусусий фикрга эмас, балки қабул қилинаётган ечимларнинг илмий далилларга таянишини белгилайди”.

3. Ўқув жараёнини мақбуллаштириш – кам куч сарф эвазига ўқитувчи ва ўқувчу(талаба)нинг ўқитиш мақсадига эришишидир. Бу эса таълим жараёни учун энг мақбул шароит яратишни, лойиҳаланаётган дидактик жараён босқичларига мос ҳолда ўқитиш методларини, шаклларини, техник воситаларни танлаш белгиланган мавзу мақсадига мувофиқ тарзда ва ўқув вақти миқдорини ҳисобга олиб амалга ошириш кераклигини талаб этади. Албатта, бу талаб ўқитиш жараёни қаерда кечаяпти, ўқитувчининг касб маҳорати, имкониятлари қандай, ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасига таълим мазмуни тўғри келадими, деган қатор саволларга ҳам жавоб топиш кераклигини уқтиради. (Й.К.Бабанский).

4. Ўқитувчи ва ўқувчи(талаба)нинг дастурли фаолияти ўқув жараёнидан жамики ортиқ ҳаракатларни таъминлашга ва пировард натижада - кўзланган якуний натижаларни қўлга киритишга интилишни ифодалайди. Дидактик жараённи лойиҳалашда ўқитувчи “технолог” сифатида фаолият кўрсатади: ҳар бир дарсда таълим мақсадини аниқ ўрганиши, ўтилаётган ўқув материални мазмунини саралашда ўқувчиларнинг ўзлаштириш фаолияти даражаларини (а), фанни баён қилишнинг илмий тилини (Р) ҳисобга олиши керак ва ниҳоят, ташкилий шаклларни мосини танлаб, белгиланган вақт доирасида самарали дидактик жараённи ташкил этади. Бу кўрсаткич талабга мос ҳолда ўқув-билиш фаолиятини амалга ошириш учун унга олдиндан алоҳида тайёргарлик кўриш керак бўлади. Умуман ўқув жараёнини олдиндан ишлов бермасдан, якуний натижаларни таълим мақсадига мос келишини чамаламасдан, шунингдек, ўқитиш давомида юзага келадиган ноқулай ҳолатларга боғлиқ ҳолда бошқариш имкониятларини ҳисобга олмасдан туриб ўқув жараёнини технологиялаштириш мумкин эмас.

5. Ахборот технологияси ва техник воситалар самарасини белгилайдиган дидактик материаллардан кенг фойдаланиш замонавий педагогик технологиянинг энг асосий белгиларидан биридир. Миллий дастурда ўқув-тарбиявий жараёни бошқаришнинг бу муҳим воситасига алоҳида урғу берилган. Бироқ ахборотли воситалар (компьютер, электрон алоқа, радио, телевидения)дан фойдаланиш даражаси икки омил билан аниқланади:

а) ўқув жараёни учун ахборотли воситалар самара берадиган мавзунини аниқлайдиган дидактик материалларни ишлаб чиқиш;

б) ўқитувчининг ўз амалий фаолиятларида техник воситалар ва дидактик материаллардан методик жиҳатдан тўғри фойдалана олиш тайёргарлигини текшириш.

Ахборотли таълим жараёни олдиндан педагогик лойиҳалангандагина кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Педагогик жараёни компьютерлаштириш истиқболли ёъналишлардан бири ва педагогик технологиянинг шуғуланиши лозим бўлган соҳасидир.

6. Ўқув жараёни учун замонавий моддий-техник базанинг мавжуд бўлиши педагогик технологиянинг навбатдаги сифат белгисидир. Шу ўринда Президентимиз **И.А. Каримовнинг ушбу масаладаги фикрларини тўғри эканлигини таъкидлашимиз жоиздир. Президентимиз “Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарти”** мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқида ушбу масала борасида таълим муассасаларини замонавий технологиялар билан таъминлаш, моддий-техник базани кучайтириш бу самарали таълимнинг муҳим омилларидан бири эканлигини алоҳида таъкидладилар.¹

¹ Karimov I.A. “Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti” konferensiyasidagi nutqi // Ishonch. 2012.02. 18. 22 – son 1-2 –betlar.

Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг самарали фаолият кўрсатиши учун янги база яратиш, унинг таркибий тузилишини лойиҳалаш ҳам назарий ва эмпирик тадқиқотлар асосида амалга оширилади.

7. Ўқув – тарбия натижаларини **объектив назорат қилиш ва сифатли баҳолаш** педагогик технологиянинг ўз олдига қўйган натижавий масаласидир. Маълумки, жаҳон педагоглари уюшмаси томонидан тан олинган икки назорат тури мавжуд: субъектив ва объектив. Субъектив усулда билим ва кўникмаларнинг текшириш ўқувчи олдига қўйилган саволга олинадиган жавобни эшитишдан ҳосил қилинган тасаввур остида ўқитувчи томонидан амалга оширилади ва ўқувчи жавоби ҳеч қандай ўлчов ва сифат мезони билан таққосланмайди. Билим ва кўникмаларни назорат қилиш ва баҳолашнинг объектив усулида ўқитувчи ўз ҳукмини ўқувчининг жавобини белгиланган таълим мақсадига мос ҳолда маълум усуллар ёрдамида аниқланган сифат мезонларини акс эттирувчи ўлчовлар билан солиштириш асосида қабул қилади. Субъектив назорат қилишда нафақат мулоҳазалаш ва баҳолаш аниқлиги ёъқолади, балки бўлажак мутахассис шахсини шакллантиришда тузатиб бўлмайдиган зиён етказиш мумкин.

Тест объектив назорат қилиш усули бўлиб, бугун амалиётда кенг қўлланиляпти. Тестга қатор талаблар қўйилиб, уларнинг ичида асосийлари қуйидагилардир:

Мослик. Тестнинг мослиги дейилганда тест топшириқларининг ўқувчилар эгаллаши зарур бўлган билимлар мазмуни ва маъноси билан тўлиқ равишда ва аниқ мос келиши тшунилади. Тестнинг мазмунан мослиги дастлаб назарий таҳлил орқали, сўнгра эса экспериментал усулда текшириб кўрилади. Назарий таҳлил давомида тестнинг мазмуни ўқув дастури ва ўқув қўлланмаси билан таққосланиб, унинг тўғри ёки нотўғрилиги тузилганлиги ҳақида хулосага келинади. Бу борада ўқитувчи фаоллик кўрсатиб, ҳар бир фандан тузилган тестни комиссия кўригидан ўтказиши керак. Акс ҳолда тест мослик талаби чегарасидан чиқиши мумкин.

Аниқлик. Тестни лойиҳалашда уларнинг аниқлик даражасига алоҳида эътиборни қаратиш керак. Ўқувчи тестни ўқиши билан дарҳол қайси фаолиятни бажариш зарурлигини, қандай билимларни ва қайси ҳажмда намоёиш қилиш чегарасини чуқур англаб олиши зарур. Тестнинг аниқлик даражасини таъминлаш учун улар кетма-кет серияли экспериментлар ёрдамида текширилиб кўрилади.

Оддийлик. Бу талаб мазмунида мумкин қадар топшириқларнинг ифодаланиши фаолият турига қараб содда ва тўғри чизиқли ҳолатда бўлишини эътироф этади. Бунинг учун тест топшириқлари маълум доира чегарасида ечилиши мумкин бўлган масалардан ташкил топиши керак. Агар бир топшириқнинг ўзида ечимини кутаётган бир неча масалалар бўлса, у ҳолда биз ўқувчи учун суний ҳолда қийинчилик туғдиради. Чунки улар тестдаги барча саволларни англаб олиш ва уларни хотирасида доимо сақлаб туриши улардан бирига унутса ва унга жавоб бермаса, бу ҳол унинг билимини нотўғри баҳолашига сабаб бўлиши мумкин, аслида сабаби – эътиборсизлик бўлишига қармай. Яхшиси, тестларни ечишда ўқувчилар фаолиятини таалуқли бўлмаган саволлар билан чалғитиш ва мураккаблаштириш мақсадга мувофиқ эмас. Уларга оддийлик талабига жавоб бера оладиган кетма-кет тест таклиф этилгани маъқул.

Муайянлик. Тестга қўйилган бу талаб унинг бажарилиш сифатини барча экспертлар томонидан баҳолашда қарама-қаршиликлар юзага келмаслиқни тақозо этади. Бу деган сўз - тест таркибида ишончли ишлов беришга имкон бера оладиган аниқ ва ўзгармас натижа олиш мумкин бўлган топшириқлар алоҳида ажратилиб кўрсатилиши керак. Шунинг учун тестни тузишда маълум фаолиятни акс эттирадиган топшириқни алоҳида ажратилиб кўрсатилиши керак. Ўқувчининг фаолиятини бажариш сифати ҳақида хулоса чиқарувчи бундай бўлинмалар тестнинг муҳим амаллари дейилади. Умуман тест амали деганда синалувчининг тест шартига биноан уни ечишда бажарган алоҳида ҳаракати тушунилади. Жиддий амаллар эса маълум предмет бўйича ўқувчи билимини текширишнинг

мақсадини аниқ ифода этувчи амаллардир. Тестнинг бу амаллар сонини ажратиш ва ҳисоблаш учун уларни тез топиш мақсадида эталонда турли усуллар билан белгиланади.

Ўқувчилар билимини баҳолаш жараёнини объективлаштириш мақсадида тест топшириқларини юқорида тилга олинган талабларни ҳисобга олган ҳолда табақалаштириш зарур. Фақат шу ёъл билангина кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Табақалаштиришда ҳар бир ўқувчининг маълум фан бўйича ўзлаштириш даражаси эътиборга олинади. Биз олиб броман илмий тадқиқотларда ўқувчиларнинг ўзласжтириш даражаси тўрт синфга бўлинди ва шунга мос ҳолда тест топшириқлари ҳам табақалаштирилади.

Биринчи даражали тест – номахсул фаолиятни ифодалайди.

Иккинчи даражали тест – алгоритмли фаолият.

Учинчи даражали тест – маҳсулдор эвристик фаолият.

Тўртинчи даражали тест – маҳсулдор ижодий фаолият билан тавсифланади.

Бугунги кунда педагогик назария ва амалиёт муаммоларини тадқиқ қилиш технологик ёндашув асосида олиб борилиши лозим. Педагогика мутлоқ технологик фандир ва у таълим доирасининг барча қатламларини қамраб олади.

Хулоса ва тавсиялар

Ушбу битирув малакавий ишини хулосалар эканмиз, шу ўринда таниқли немис педагоги А.Ф. Дистервегни куйидаги фикрларини келтириб ўтишни жоиз деб билдим. ***“Ноқобил ўқитувчи ҳақиқатни шунчаки айтади – қўяди, яхшиси эса уни топишга ўргатади”.***

Ҳозирги пайтда бизга маълумки янги педагогик технологиялардан кутилган натижа бу самарали, сифатли натижадир. Бу борада ўқитувчилардан талаб қилинаётган нарса эски тузумдан қутулиб яъни ўқувчиларга тайёр билимни бермасдан уларда боқимандалик хислатини вужудга келмаслиги учун уларни пассив субъектдан фаол объектга айлантиришдир. Чунки айни пайтда жаҳон майдонида ўзлигини кўрсатадиган ҳар бир баркамол авлодни ўзи мустақил ишлаши, изланиши, ҳамма жойда ўзлигини англаган, фикрини бемалол баён эта оладиган ва бировни ёрдамига муҳтож бўлмайдиган қилиб тарбиялаш лозим.

Аммо бу вазифани кўпчилик педагогларимиз нотўғри тушуниб таълим бериш жараёнида барча вазифани ўқувчилар зиммасига юклаб қўяётганлигини кўришимиз мумкин. Чунки уларда янги педагогик технология ва улар асосида дарсни ташкил этиш кўникмаси шаклланмаган. Давлатимиз тобора тараққий этиб бораётган, жаҳонни ривожланган давлатлари Ўзбекистондек давлатни, ўзбек миллатини тан олаётган бир пайтда бизни келажагимиз бўлган баркамол авлодни бу йўсинда тарбиялаш ва билим бериш олдимизга қўйган режаларимизни, азалий орзу-умидларимизни амалга ошишига тўсқинлик қилиши мумкин. Тарихга назар ташлайдиган бўлсак ҳозирги кунда ёшларга яратилган имкониятлар бўлмаган. Бироқ мустақилликка эришганимиздан сўнг биз ёшлар учун ҳар соҳада кенг йўллар очилди. Ривожланган давлатлар илғор педагогик технологиялари билан танишиш, уларни таълим тизимимизга мос ҳолда мослаштириш, чет элда таълим олиш, давлат грантлари ва ҳоказоларни бунга мисол қилиб олишимиз мумкин. Ушбу яратилган имконияларни натижаси ва эришган ютуқларимизни мевасини биз Президентимизни 2011 йил август

ойида чиққан **“Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида”** асари орқали ёки бўлмаса битирув малакавий ишини кириш қисмида айтиб ўтилган шу йилнинг 16-17 февраль кунлари бўлган **“Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарти”** мавзусидаги халқаро конференцияда ҳам кўришимиз мумкин.

Ёш авлодга жаҳон андозаларига мос билим бериш, уларни она – Ватанга, миллий истиқлол ғоясига садоқат руҳида тарбиялаш борасидаги саъй ҳаракатлар туфайли таълим-тарбия ишининг бугунги қиёфаси тубдан ўзгармокда.

Ана шу ривожланишни янада ўсиши учун баркамол авлодни юксак савияли, маънавияти етук инсон бўлиб етишишида педагогларни ўрни бекиёсдир. Шунинг учун педагоглар ушбу битирув малакавий ишда кўрсатилган принципларга, тамойилларга таянган ҳолда ўз иш фаолиятини олиб борсалар республикамиз тез орада ривожланган давлатлар қаторидан ўрин эгаллайди.

Бунга шубҳа йўқ. Чунки таълим соҳасида ҳам қолган барча ижтимоий, сиёсий, иқтисодий соҳаларда ҳам бугунги кун ёшларини ўрни қай даражада эканлигини биз исботи билан кўриб турибмиз. Ҳар йили мамлакатимиздан қанчадан-қанча ўқувчиларни чет эл таълимидан грантлар соҳиби бўлиб ўқишга бораётганлигини, чет эл билан ҳамкорликда иш фаолиятини олиб бораётган бир қанча ёшларимиз бор.

Республикамизда яратилган олтита чет эл билан ҳамкорликда очилган олий ўқув юртлари ҳам ёшларни юқори билимли бўлиши учун яратаилган шароитдир.

Битирув малакавий иши ҳам мана шу ривожланишда қўлланиладиган бир манбаа сифатида ёзилди. Бунда келтирилган барча қоида, принцип, тамойилларни ўз тасдиғини амалиётда кўриш учун аввало ҳар бир ўқитувчи куйидаги тавсияларга риоя қилса мақсадага мувофиқ бўлар эди:

- дарс жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги икки хил жараён, яъни субъект ва объект, субъект ва субъектга айланиши керак;

- ҳар доим ўқувчи юритган фикр бирламчи бўлиши керак, гарчанд у нотўғри бўлсада катъий рад этилиши керак эмас;

- дарс жараёнида юзага келаётган мулоқотда ахборот технология воситаларидан фойдаланишдан ташқари кўргазмали эмас, кўрсатмали методдан фойдаланиш керак;

- педагогик технология принципларини қўллаш жараёнида юзага келаётган муаммони яратиш фақатгина ўқитувчи танлаган мавзу эмас балки, ўқувчи танлаган мавзу орқали дарсни ташкил этиш керак.

Юқоридаги тавсияларга амал қилиш учун педагоглардан бу борада катта масъулият, зийраклик ва ўз устида доимий изланиш олиб бориш талаб этилади.

Президентимиз: “Янги дарсликларни, замонавий педагогик ва ахборот техноогияларини ўз вақтида ишлаб чиқиш ва жорий этишни таъминлашни алоҳида назорат остига олиш зарур”¹⁸, - деган фикрларига таянган ҳолда ҳар бир ўқув муассасаларида юқоридагиларга қай даражада амал қилинаётганлигини муассаса раҳбарияти томонидан доимий назорат олиниши ва вақти – вақти билан ўқитувчиларни синовдан ўтказиб бажарилган ишлар бўйича ҳисоботи талаб қилинса, таълим жараёнида янада юқори сифатга, самарага эришишни кўришимиз мумкин.

Ана шундагина ёзилган битирув малакавий иши ҳам ўз олдига қўйган мақсадага эришган ҳисобланади.

Мазкур битирув малакавий ишидан педагогика коллежлари учун методик қўлланма сифатида фойдаланиши мумкин.

¹⁸ Зиёмуҳаммадов Б., Тожиев М, Миллий педагогик технологияни таълим – тарбия жараёнига татбиғи ва уни ёшлар интеллектсуал салоҳиятини юксалтиришдаги ўрни. Т.: “Мумтоз сўз”, 2010. – 263 Б.33 - бет

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: “Ўзбекистон”, 1992.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни (1997 йил 29 августда қабул қилинган) / Барамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”/ Барамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
4. Каримов И.А. Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шarti. Конференциядаги нутқи. // Халқ сўзи 2012 йил 18 февраль.
5. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т.: “Ўзбекистон”, 1992.
6. Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили. – Т.: “Ўзбекистон”, 1995.
7. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: “Шарқ нашриёй-матбаа концерни”, 1997.
8. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХИ асрга интилмоқда. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999.
9. Каримов И.А. Озод ва Обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз.- Т.: “Ўзбекистон”, 2000.
10. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2008.
11. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011.
12. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: “Ўзбекистон”, 2000.
13. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: “Ўқитувчи”, 1992.

14. Алкаров И. ва бошқалар. Ёшлар тарбиясининг педагогик ва ҳуқуқий асослари. – Т.: “Фан ва технология”, 2008.
15. Данилов М.А., Есипов Б.П. Дидактика. – М., 1957.
16. Фарберман Б. Илғор педагогик технологиялар. – Т: 2000.
17. Ҳасанбоева О., Ҳасанбоев Ж., Ҳомидов Ҳ. Педагогика тарихи. – Т.: “Ғофур Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи”, 2004.
18. Жўраев П., ва бошқалар. Замонавий информатион ва пеагогик технологиялар асосида табиий фанларни ўқитиш // Халқ таълими. 2002.
19. Махмудов М. Таълимни дидактик лойиҳалаш. – Т.: “Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси”, 2002.
20. Олий педагогика ўқув юртларининг ўқув жараёнига педагогик технологияларни татбиқ этишнинг илмий асослари // Республика илмий методик конференцияси материаллари. – Т.: “ТДПУ”, 2000.
21. Очилов М. Янги педагогик технлогиялар. – Қарши. “Насаф”, 2000.
22. Очилов М., Очилхонова Н. Олий мактаб педагогикаси. – Т: 2008.
23. Розиков О. ва бошқалар. Таълим технологияси. –Т.: “Ўқитувчи”, 1999.
24. Саидахмедов Н. Янги педагогик технологиялар (назария ва амалиёт). – Т.: “Молия нашриёти”, 2003.
25. Саидахмедов Н. Педагогик амалиётда янги технологияларни қўллаш намуналари. – Т.: “РТМ”, 2000.
26. Ташматова К. Педагогика тарихи фанини янги педагогик технологиялар асосида ўқитиш. – Т: 2011.
27. Тожиев М., Алимов А.Й., Қўчқоров Д.У. Педагогик технология – таълим жараёнига татбиғи: ўқув машғулотларининг лойиҳаси. – Т.: “Тафаккур”. 2010.
28. Тожиев М., Толипов Ў.Қ., Сейтҳалилов Э.А., Зиёмуҳаммадов Б. Педагогик технология – замонавий илмий-назарий асоси // ОЎМКХТРМ. – Т.: “Ишонч”, 2008.

29. Тожиев М., Зиёмуҳаммадов Б. Миллий педагогик технологияни талим-тарбия жараёнига татбиқи ва уни ёшлар интеллектсуал салоҳиятини юксалтиришдаги ўрни. – Т.: “Мумтоз сўз”, 2010.
30. Толипов Ў.Қ., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари.- Т.: “Фан”, 2006.
31. Йўлдошев Ж.Ғ., Усмонов С.А. Педагогик технология асослари. – Т.: “Ўқитувчи”, 2004.
32. Зиёмуҳаммадов Б., Тожиев М. Педагогик технология –замонавий ўзбек миллий модели. – Т.: “Лидер – Пресс”, 2009.
33. Зиёмуҳаммадов Б. Комилликка элтувчи китоб. – Т.: “Турон-Иқбол”, 2006.
34. Зиёмуҳаммадов Б. Педагогик маҳорат асослари. – Т.: “Турон-Иқбол”, 2006.
35. Зиёмуҳаммадов Б. Педагогика. - Т.: “Турон-Иқбол”, 2006.
36. Ғаффорова Т. ва бошқалар. Таълимнинг илғор технологиялари. – Қарши.: “Насаф”, 2003.
37. Газета ва журналлар.

Интернет сайтлар

1. WWW.Ziyonet.uz
2. WWW.pedagog.uz
3. Library.uz
4. Fikr.uz
5. Uzvip.news.uz